

51937

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI

DİVÂN ŞİİRİNDE HAYVAN MOTİFİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Önder ERTAP

Danışman
Yrd.Doç.Dr. Mehmet AKKAYA

Balıkesir, Haziran 1996

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalında hazırlanan Yüksek Lisans tezi jürimiz tarafından incelenerek, aday Önder ERTAP, 12.07.1996 tarihinde tez savunma sınavına alınmış ve yapılan sınav sonucunda, sunulan tezinbaşarılı..... olduğuna oy.....başarılı..... ile karar verilmiştir.

BAŞKAN

Prof.Dr. Coşkun AK

Üye

Yrd. Doç. Dr. Lütfi BAYRAKTUZAN

Lütfi Bayraktuzan

Üye

Yrd. Doç. Dr. Mehmet AKOĞLU

Mehmet Akoglu

ÖZET

Dîvân Şiirinde, adı geçen hayvanların, metinlerde hangi nitelikleriye ve hangi tasavvurlar içinde ele alındıklarını belirlemek maksadıyla yaptığımız bu çalışmada, 14. ve 18. yüzyıllar arasında yaşamış 15 şâirin dîvânları incelenmiştir. Yüzyıllar açısından sıraya konulduğunda bu şâirler; 14. yüzyıldan Nesimî, 15. yüzyıldan Karamanlı Nizâmî ve 'Amrî, 16. yüzyıldan Zâtî, Hayrefî, Bâkî, Fuzûlî, Ref'î, Handânî, Vasfî, Taşlıcalı Yahyâ Bey, 17.yüzyıldan Fehim-i Kadim, İsmetî ve 18. yüzyıldan Şeyh Gâlib, Nedim'dir. Bunlara ek olarak dîvânları üzerinde tahlil çalışmaları yapılmış olan 15. yüzyıldan Ahmed Paşa, Necâtî Bey, 16. yüzyıldan Hayâlî Bey, Nev'î ve Şemsî Paşa'nın konumuzla ilgili bölümleri incelemeye dahil edilmiştir.

İnsanlık tarihi boyunca zararlı ya da yararlı yönleriyle insan hayatını doğrudan etkilemiş olan hayvanların çeşitli sanat dallarına ilham verdiği bilinen bir gerçektir. İnsanoğlunun, hayatı ve evreni hatta zaman zaman kozmik alemleri kavrama ve tanıma çabalarında hayvanların büyük katkısı olduğu da bu gerçeğin diğer yanını oluşturur. Bu gün ulaşılmış olan uygarlık ve kültür düzeyinin oluşumunda, işte bu iki gerçek nedeniyle hayvanlar, insanoğlunun en büyük yardımcısı olmuştur.

Türk kültürünün en sürekli ve en uzun soluklu sanat alanlarından biri olan Dîvân Şiirinde, hayvanların yerinin ne olduğunu, dîvân şâirlerinin toplumsal kültür içinde ağırlıklı yeri olan hayvanları, şiirlerine hangi tasavvurlar içinde yerleştirdiklerini belirlemek bu nedenle önemlidir.

Çalışmada, klasik dîvân tahlili metodu uygulanmıştır. Sözü edilen dîvânlardan, hayvan adları geçen beyitler tesbit edilip fişlenmiştir. Fişler, hayvan adlarına göre tasnif edilmiş, birkaç adla anılan hayvanların en yaygın kullanılan adı esas alınmış, diğerleri bu başlık altında toplanmıştır.

Hayvanların fiziksel özellikleri, hareketleri (uçuş, yürüyüş, vb.), beslenmeleri, üremeleri, yaşadıkları yerler ve yuvaları, insanlarla ilişkileri ve daha pek çok özellikleriyle hayvanların, şâirler tarafından ele alındığı, çoğunlukla sevgili, övülen,

rakib ve şâiri simgeleyecek tarzda, teşbih ve teşhis yapılarak metinlere dâhil edildiği gözlenmiştir. Hayvanlar arasındaki zıtlıklardan yararlanarak övüleni yüceltme yöntemi de uygulanmıştır. Çeşitli dinî ve millî destanlar, efsâneler ve diğer kaynaklarda geçen hayvan adları, anılan metnin diğer niteliklerinden de yararlanılacak şekilde telmih yapılarak ifade edilmiştir.

Hayvanların hem tek tek, hem de tür bazında, sosyo-kültürel alan içindeki konumlarıyla, halk bilimi içindeki önlemleri ve mitolojide edindikleri yerleri incelenip, edebî eserlere yansımalarının halk ve dîvân şiirleri açısından mukayeseli olarak ele alınması yararlı sonuçlar doğuracaktır.

ABSTRACT

In this thesis we studied the “divâns” of fifteen poets of the 14th to 18th centuries to investigate with which characteristics and under which considerations animals had been used in Dîvân Poetry. In the historical order these poets are Nesîmî of the 14th century, Karamanlı Nizâmî and Amrî of the 15th century, Zâtî, Hayretî, Bâkî, Fuzûlî, Refî, Handânî, Vasfî, Taşlıcalı Yahyâ Bey of the 16th century, Fehim-i Kadîm, İsmetî of the 17th century and Şeyh Gâlib and Nedim of the 18th century. In addition to this list we also studied the related parts of the works of Ahmed Paşa of the 15th century, Hayâlî Bey, Nevî and Şemsî Paşa of the 16th century.

It is well known that animals from which we have benefited and suffered throughout the history of mankind have also been a rich source of inspiration for many artists of various branches. On the other side animals have also helped us in realizing and understanding our surrounding space, the life and sometimes even the cosmos. Hence, because of these two facts, animals have been our biggest help in achieving the level of civilisation we are enjoying today.

Therefore, in Dîvân Poetry, which is one of the long standing branches of arts of the Turkish culture, it is important to find out the role of animals and in which conceptions animals which have important places in our culture, are used by Dîvân Poets in their Dîvâns.

The method used in this work is the classical dîvân analysis. In the dîvâns mentioned in this work couplets containing animal names are labelled. Labels are classified according to the most commonly used animals names, and the other less common ones are grouped under these names.

We observed that physical features of animals, the ways how they move (walking, flying, etc.), how they get food and multiply, the places where they live and hide and how they get along with humans together with many other characteristics had been used in personification and simile of mostly the beloved

person, the praised person, the poet himself or his opponent. Also the differences between the animals had been used to exalt the praised. Animal names found in various national and religious epics and legend stories and in some other sources are given in the thesis making remarks if necessary.

We believe that the study of the roles and places of animals, both individually and in the basis of species, in the culture, the study of the importance of animals in the folklore and the place they have in mythology together with their reflections in the literature, specially in Dîvân and folk poetry and the comparison of these two poetry types will yield interesting and important findings.

ÖNSÖZ

Zaman zaman Dîvân Şiiri üzerine çeşitli fikir tartışmalarının açıldığı, dili, dünya görüşü, ilkeleri, mazmunları, sanatsal amacı, toplumsal işlevi ve daha pek çok açıdan, haklı, haksız eleştiriler yapıldığı bir gerçektir. Olayları, kişileri ve kavramları, kendi tarihi içinde, oluşumu etkileyen koşullar gözönünde bulundurularak ele almak tarih biliminin en temel metodudur. Sadece bu fikirden hareket edildiğinde bile Dîvân Şiirine yöneltilen kimi eleştirilerin ölçsüz ve acımasız olduğu görülür.

Kaldı ki Dîvân Şiiri, yeni bir ruhla yeniden oluşan İslam içindeki Türk kültür hayatının, sanatsal alanda en yüksek eserlerini bünyesinde barındırmaktadır. Günümüzde bu eserlerin dilinin anlaşılması, kavramlarının bilinmemesi onların değerlerinin eksikliğine yorumlanamayacak, doğal bir sonuçtur.

Bir şeyi eleştirmeden önce, onu tanımak, yapılan eleştirinin değerini artırır. Bu anlamda bir parça da olsa yararlı olmak için, Dîvân Şiirinin içinde yaşadığı coğrafya, toplum ve kültür ortamıyla bağlarını araştırmak, dîvân şâirlerinin hayâl dünyalarının kapısını biraz aralamak için bu çalışma yapılmıştır.

Bu çalışmanın konusu Dîvân Şiirinde adı geçen hayvanların, şiir içindeki konumlarının ortaya konulmasıdır. Zengin bir hayal dünyasına sahip olan dîvân şâirlerinin, yaşadıkları kültür ve coğrafya ortamında insan dışı varlıklarla, özellikle hayvan adlarıyla oluşturdukları şiirsel ifadeleri tesbit etmek, bunu yaparken uyguladıkları ortak söyleşileri belirlemek, bu ortak söyleşilerle birlikte orijinal yaklaşımların nedenlerinin incelemek çalışmanın esasını oluşturmaktadır.

Dîvân Şiirinin olgun eserlerinin verildiği 14. ile 18. yüzyıllar arasında yer alan yüzlerce şâirden, örnekleme usulüyle seçilen 15 şâirin dîvânları taranarak, metinler içerisinde adı geçen hayvanlar tespit edilmiş ve bu hayvanların hangi tasavvuru ifade etmede ve hangi anlamda kullanıldıkları, müşahhas ve mücerred açıdan incelenmiştir. Bu dîvânlara ek olarak, tahlili yapılmış beş dîvânın, hayvan bahsi gözden geçirilmiştir.

Dîvân şâirlerinin, hayvan adlarını şiirlerinde kullanırken nasıl bir anlayış içinde oldukları, hayvanlarla diğer varlık ve kavramların hangi sanatsal yaklaşım içinde ele alındıkları belirlenmeye çalışılmıştır.

Belirlenen hayvan adları, dîvân tahlillerinde uygulanan klâsik yöntemeye uygun biçimde tasnif edilmiştir. Buna göre ilk olarak “Kuşlar”, ikinci olarak “Dört Ayaklı Hayvanlar”, üçüncü olarak “Sürüngenler, Balıklar, Böcekler” birer bölüm halinde teşkil edilmiştir. Hayvanların adları, günümüz Türkçesinde en yaygın olanı esas alınarak -varsa- diğer adları parantez içine sıralanılarak, alfabetik sistem içinde verilmiştir.

Yüzlerce yıllık Dîvân Şiiri tarihi içinde yetişen binlerce şâir arasından seçilen 15 şâirin, bütün Dîvân Şiirini temsil etmede yetersiz olacağı bir gerçektir. Bu eksiklik her yüzyıldan ve her yüzyılda yetişen şâirler arasında hem zirvedekilerden hem de gölgede kalmış olanlardan seçilmek suretiyle giderilmeye çalışılmıştır. Sayıları yüzbinleri bulan Dîvân Şiiri hazinesinde söz konusu edilen hayvan adlarını tam olarak belirlemek mümkün değildi. Adını anamadığımız kimi hayvanlar şâirler tarafından fazlaca ele alınmamış, Türk coğrafyası ve kültürü içinde tanınmamış olanlardır.

Böylesine geniş bir alanda yapılan bu çalışmanın tüm sorulara cevap veremeyeceği bilinciyle eksiklik ve hatalardan ötürü bağışlanmayı diler, çalışmanın gerçekleşmesinde bilgi ve tecrübeleriyle yardımlarını esirgemeyen, değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet AKKAYA’ya şükranlarımı sunarım.

Önder ERTAP

İÇİNDEKİLER

ÖZET

ABSTRACT

ÖNSÖZ

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ..... 1

1.KUŞLAR

1.1.	Genel Olarak Kuş.....	7
1.2.	Ağaçkakan.....	17
1.3.	Akbaba.....	17
1.4.	Ankâ.....	18
1.5.	Balıkçıl Kuşu.....	21
1.6.	Baykuş.....	22
1.7.	Bozyöri.....	24
1.8.	Bülbül.....	24
1.9.	Çaylak.....	54
1.10.	Devekuşu.....	55
1.11.	Doğan.....	55
1.12.	Dürrâc.....	57
1.13.	Güvercin.....	57
1.14.	Horoz.....	61
1.15.	Hüdhüd.....	63
1.16.	Hümâ.....	65
1.17.	Karga.....	70
1.18.	Kartal.....	75
1.19.	Kaz.....	76
1.20.	Keklik.....	76
1.21.	Kırlangıc.....	79
1.22.	Kumru.....	80
1.23.	Kuzgun.....	82
1.24.	Leylek.....	83
1.25.	Mûsikâr.....	83
1.26.	Papagan.....	84
1.27.	Sa've.....	93
1.28.	Serçe.....	93
1.29.	Sığırcık.....	94
1.30.	Sülün.....	94
1.31.	Şahin.....	96
1.32.	Tavuk.....	103
1.33.	Tâvûs.....	104
1.34.	Tihu.....	108
1.35.	Turfe Kuş.....	108
1.36.	Turna.....	109
1.37.	Üveyik.....	109
1.38.	Yarasa.....	110

2. DÖRT AYAKLI HAYVANLAR

2.1.	Ahû.....	114
2.2.	Arslan.....	122
2.3.	At.....	126
2.4.	Deve.....	135
2.5.	Domuz.....	138
2.6.	Eşek.....	140
2.7.	Fare.....	143
2.8.	Fil.....	144
2.9.	Geyik.....	145
2.10.	Kaplan.....	146
2.11.	Karakulak.....	147
2.12.	Katır.....	148
2.13.	Keçi.....	149
2.14.	Koç.....	149
2.15.	Koyun.....	150
2.16.	Köpek.....	151
2.17.	Kurt.....	159
2.18.	Kuzu.....	161
2.19.	Maymun.....	164
2.20.	Pars.....	164
2.21.	Samur.....	165
2.22.	Sığır,Boga,Dana,Buzağı.....	165
2.23.	Sincap.....	166
2.24.	Tavşan.....	168
2.25.	Tilki.....	170

3. BALIKLAR, SÜRÜNGENLER, BÖCEKLER

3.1.	Akrep.....	172
3.2.	Arı.....	174
3.3.	Ateş Böceği.....	175
3.4.	Balık.....	176
3.5.	Bukalemun.....	179
3.6.	Çekirge.....	180
3.7.	Karınca.....	180
3.8.	Örümcek.....	186
3.9.	Pervâne.....	188
3.10.	Sakankur.....	195
3.11.	Semender.....	195
3.12.	Sinek.....	198
3.13.	Sümüklü Böcek, Tırtıl.....	203
3.14.	Timsah.....	204
3.15.	Yılan.....	205

4. SONUÇ.....	213
---------------	-----

5. KAYNAKÇA.....	214
------------------	-----

GİRİŞ

Türkler, Orta Asya'dan Anadolu'ya oradan da Avrupa ve Afrika'ya kadar yayılan büyük bir coğrafya içinde binlerce yıldır süregelen tarihlerinin büyük bölümünde göçer yaşam tarzını sürdürmüşler, yüzyıllardan beri devam eden yerleşik düzen içinde de göçerliğin izlerini yaşatmışlardır. Hem göçer hem de yerleşik hayatta hayvanlar, Türk Milleti için hem maddi hem de manevi bakımdan büyük bir önem taşımışlardır. Eski çağlardan beri hayvanların, bazı sosyal yapıların temelini oluşturduğuna şahit olunmaktadır. Konut ve çevre mimarisinden, üretim biçimlerine, evlilik, göç tarihlerinden, inançlara kadar pek çok toplumsal olayda hayvanların etkisi görülür.

Bir gurur sembolü olmasının yanı sıra savaşta ve ulaşımda en önemli yardımcı olan at, güç ve heybeti ifade edişiyile kutsal yerlerin bekçisi sayılan arslan ve koç, gökte bulunan Tanrı'ya ulaşma özlemini anlatan kartal, soyundan geldiğine inanılan kurt, sert doğa şartlarında kürkleriyle ısıtan geyik, samur, tavşan, sığır, uzaktaki dostlarına haber ulaştıran güvercin vb. karada, denizde, havada yaşayan yüzlerce tür hayvanın Türk insanının hayatında daima önemli bir yeri olmuştur.

Hayvan türlerinin sadece maddi hayatın bir parçası olmadığı kesindir. Kültür tarihinin belli başlı bütün edebiyat türleri kültür dillerindeki benzetmeler, kişi ve yer adları, insanların hayatındaki önemine göre, hayvanların varlığından büyük ölçüde yararlanılarak oluşmuştur. Hayvanlar, insan buluşu olan tüm güzel sanat dalları için tükenmez bir ilham kaynağıdır.

Türk Milleti, hayvanlara olan ilgisini sadece sanat eserlerine konu etmekle yetinmemiştir. Büyük bir uygarlığın kurucusu olan Türkler, en yüce varlık olarak yaratılmış olmanın bilincini ve sorumluluğunu, yaşadıkları çevreye ve doğaya gösterdikleri saygıyla da kanıtlamışlardır.

Edmonde de Amicis'nin "İstanbul" adlı eserindeki şu cümleler, sadece kuş türü kapsamında da olsa bu saygının şahitliğini yapmaktadır;

“ Türklerin çok sevip korudukları her cinsten sayısız kuş yüzünden İstanbul’un kendine mahsus bir neşesi ve zerafeti vardır. Câmiler, korular, eski surlar, bahçeler, saraylar, herşey şarkı söyler, dem çeker, cıvıdar, öter, şakır; her tarafta kanatların teması hissedilir, her tarafta hayat ve ahenk vardır. Serçeler evlere cesaretle girip çocuklarla kadınların ellerinden yem yer; kırlangıçlar kahve kapılarının üstüne, çarşı kubbelerinin altına yapar; sultanların ve şahısların hayatıyla beslenen sayılamayacak kadar çok güvercin sürüsü kubbelerin saçakları boyunca ve şerefelerin etrafında beyazlı halkalar meydana getirir. Türkler için, bu kuşların herbirinin güzel manası veya hayırlı bir tesiri vardır; kumrular sevdaları korur, kırlangıçlar yuva yaptıkları evi yangından muhafaza eder, leylekler her kış Mekke’ye haca gider, deniz kırlangıçları mü’minlerin ruhunu cennete götürür.”¹

Hayvanların, insan yararı için kullanımında izlenen en vahşi yol, beslenmek maksadıyla avlanmalarıdır. İlkel insanların, besin elde etmek için başlattıkları bu kanlı oyun, uygarlığın ilerlemesiyle bir spor biçimine dönüşmüştür de ilkelliğin izlerini silememiştir.

Fâtih Sultan Mehmet’in “ Tebâbetle ilgili Vasiyetnâmesi”inde yer alan şu cümleler, bu anlamda ibret vericidir;

“ Maazallah herhangi bir gıda maddesi buharını da vaki olabilir. Böyle bir hâl karşısında bırakmış olduğum 100 silah, ehl-i erbâba verile. Bunlar ki hayvanât-ı vahşiyenin yumurtada ve yavruda olmadığı sıralarda balkanlara çıkıp avlanalar ki zinhar hastalarımız gıdasız bırakılmayalar.”

Fâtih’in sadece kıtlık zamanlarında, sadece hasta insanların beslenmesi için, sadece ehil kişilerce, sadece 100 silahla, sadece yumurtada ve yavruda olmayan hayvanların avlanmasına yönelik verdiği izin, insan hayatı için bile olsa hayvanların katlini de gösterdiği duyarlılığını da gözler önüne sermektedir.

¹ AKALIN, L. Sami . Türk Folklorunda Kuşlar (Ankara : Esra Matbaası , 1993) s. IX

Türk uygarlığı, bütünü içinde ana damarlardan birini teşkil eden Dîvân Edebiyatı, hem dînî, tasavvufî, edebî değerleri yüceltip yaymış hem de binlerce yıldır yaşanıp gelen toplumsal değerlerle halk kültürünü başka bir incelik ve zevk boyutunda yeniden dokumuştur.

Maddî hayatın önemli bir parçası olduğu gibi kültürel değerlere de damgasını vuran hayvanlar, Dîvân şâirlerince de yoğun olarak ele alınmış ve işlenmiştir. 13. yüzyıldan başlayarak, olgun eserlerin verilmeye başlandığı Dîvân Edebiyatı, İslâm uygarlığının ortak bilimlerine, bilgilerine, düşünüş tarzına, zevklerine ve ortak kurallarına dayanılarak yaratılan bir edebiyattır. İslâmiyetin benimsenmesinden sonra içine girilen İslâm uygarlığı, Arapça ve Farsça'nın toplum hayatındaki etkisini arttırmış, bilimsel eserlerde Arapça, kültür alanında da Farsça referans diller olarak kabul görmüştür.

13. yüzyılda, Anadolu'da yaşanan büyük karmaşa insan yığınlarını yarınını bilemez duruma düşürmüştü, açlık, yoksulluk içindeki insanlar, yönetimin acziyetinden kaynaklanan boşlukta çeşitli isyanlara sürüklenmişlerdir.

Sürekli mağlubiyet, yıkıntı, sefalet, insan iradesinin olaylar karşısında çözüm bulamaması geniş kitlelerde kadere boyun eğmeyi ve tevekkülü doğurmuştur. Bu yüzyılda yaşayan Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre, Sultan Veled, Ahmed Fakih, Şayyad Hamza gibi isimler, tasavvufî Türk Edebiyatı'nın da öncüleri olmuşlar, geniş kitlelere şiir yoluyla ulaşmışlardır. Bu yüzyılda dînî-tasavvufî alanın dışında kalan tek şairimiz Hoca Dehhanî'dir.

14.yy başında, Anadolu'daki karışıklık, Osmanlı Beyliği'nin öncülüğünde giderilerek Türk birliği yeniden sağlanmaya başlanmıştır. 13.yy'da Moğol yağmacılarının önünden kaçıp gelen irili ufaklı gruplar Anadolu'da yığılmış ve taşıyıp getirdikleri kültür etkinlikleriyle Anadolu'nun Türkleşmesini hızlandırmışlardır.

Hem Osmanlı beyliğinin güçlenmesi, hem de diğer beyliklerin istikrara kavuşması edebiyatta da yansımalarını göstermiştir. 14.yy'da Türkçe, Arapça ve

farsça karşısında güçlenmiş ancak Klasik İnan Edebiyatının gücü hissedilmeye devam etmiştir. Çağatay, Azeri ve Anadolu lehçeleriyle eserlerin verildiği bu yüzyılda dini-tasavvufi akım devam ederken, la-dini alanda gelişmeler görülür. Azeri sahasında Nesîmî, Kadı Burhaneddin ve Kadı Darîr, Çağatay sahasında Rabgûzî, Kutub, Anadolu sahasında Ahmet Gülşehrî, Aşık Paşa, Ahmedî, Ahmed-i Dâî, Hoca Mes'ud bu yüzyılın önemli sanatçılarıdır.

15.yüzyılın ilk yarısı Osmanlı Devleti'nin iktidar mücadeleleri ile geçmesine karşın, devlet güç kazanmaya devam etmiştir. Timur'un Anadolu'ya saldırması, yüzyılın başında geçici bir duraklama getirmiş, ancak bu durum çabuk atlatılmıştır. Fâtih gibi güçlü bir padişahın yetişmesi, İstanbul'un fethi, ilimde ve sanatta büyük gelişmelere vesile olmuştur. 15yy'da Osmanlı Devleti tam bir imparatorluk hüviyetini kazanmıştır.

15.yy'da edebiyatımız Çağatay sahasında Ali Şir Nevâî gibi bir bilge sanatçıyı yetiştirmiştir. Dil ve Kültür alanında verdiği önemli eserlerle Türk Dünyasını etkisi altına almıştır. Anadolu sahasında ise Necâfî, Şeyhî, Ahmed Paşa, Süleyman Çelebi önemli isimlerdendir. Bu yüzyılın Azeri sahasında kayda değer tek şairi Habibi'dir.

Bu yüzyılda en dikkate değer edebi hareket, Aydınli Visâfî'nin başlattığı, aruz vezni ile fakat içinde yabancı kelime ve tamlamalar bulunmamak şartıyla saf halk diliyle ve halk dilindeki mecazları, cinasları, atasözleri, deyimleri kullanarak şiir yazmak yani Türk-i Basit'tir.

16. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını en geniş duruma getiren, Avrupa'da olduğu kadar Asya ve Afrika'da da gücünü kabul ettiren, kara ve deniz ordularını en üst düzeyde teşkilatlandırıp, yenileyen iki büyük padişahı görmekteyiz; Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman. Yüzyılın ilk çeyreğinde, özbeöz Türk olan Şah İsmail, Anadolu'da alevî-bektaşî-hurufî akımın öncülüğünü etmiş, Hatayî mahlasıyla şiirler yazmıştır. Padişahların, sanatçıları koruma geleneği bu yüzyılda da devam etmiştir. Devletin etkinlik sahası içinde yetişen tüm şairler, merkezin bu himayesine ulaşamadılarsa da, dünyanın en büyük devletinde yaşamının

refahını hissetmişlerdir. Türkçe açısından sevindirici gelişmeler yaşanmamakla beraber, Dîvân Şiirinin olgunluğa eriştiği ve kendi klasiğini oluşturduğu dönem de 16. yüzyıldır.

Yüzyılın başında yaşayan Zâtî, sadece şiiirleriyle değil, tenkitleri, teşvikleri ve öğütleriyle sonraki nesiller üzerinde etkili olmuş bir şairdir. Yüzyılın gazel alanındaki ustası Bâkî, aynı zamanda İstanbul aydınlarının Türkçe'sini şiirde en gösterişli ve işlek biçimde kullanan şairdir. Hayâlî, Nev'î, Taşlıcalı Yahyâ Anadolu sahasının güçlü isimleridir. Azeri sahasında ise kaside ve mesnevileriyle yüzyıllar boyunca şiirimizin zirvesinde bulunan Fuzûlî de 16.yy şâirlerimizdendir. Bu yüzyılda Türk-i Basit akımı ilgi görmemiştir.

17.yy Osmanlı İmparatorluğu'nun en bozuk ve karışık bir çağıdır. devlet mekanizmasındaki bozulmalar, saray entrikaları, çıkarıcı grupların güç kazanması üzerine isyanlar da eklenince devlet, Sokollu'nun ölümüyle başlayan duraklamadan, gerilemeye doğru yönelmiştir. Bazı pâdişâhların aldığı sert ve kıyıcı tedbirler ancak kendi dönemlerinde etkili olmuş, köklü bir düzenleme yapılamamıştır.

Bu siyasi çürümeye rağmen ilim, sanat ve edebiyattaki gelişmeler devam etmiştir. İran şâirlerinin geliştirdiği sebk-i hindi akımı bu dönemde Türk şâirlerini etkilemiş olsa da genel kanaat gazel ve kaside alanında Acem şâirlerinin geride bırakıldığı, mesnevi türünde ise onları geçmek için yarış halinde olunduğudur.

Hiciv türünün tartışılmaz ustası, Nef'î, kasidelerinde kolay, sade ve güzel bir şiir dilini yakalamış ve bu türü en üst nokatasına ulaştırmıştır. Gazel türünde, didaktik tavrıyla dikkati çeken Nâbî, ince hayelleri, orjinal mazmunlarıyla bilinen Nâilî-i Kadîm, Bâkî'den sonra gelen en büyük gazel ustası sayılan Şeyhülislam Yahyâ, Sebk-i hindi akımını Türkçe en iyi temsil eden ilk şair Neşâtî, bu yüzyılın en önemli şâirleridir.

18.yy'da, Osmanlı Devleti'nin yıldızı artık sönmeye başlamış ve yıkılma dönemine girilmiştir. İlk toprak kayıplarıyla birlikte, iç ve dış kıskırtmalarla parçalanmalar başlamış, Osmanlı İmparatorluğu, üç kıtayı titreten dev olmaktan

çıkıştır. Bununla birlikte bu kötü gidişi durduracak mantıklı çözümler de yine bu yüzyılda gündeme gelmiş, uygulanmıştır.

18.yy, Dîvân Şiirinin özelliği, belirli çerçeveler içinde son arayışların, son keşiflerin yapıldığı ve özellikle Nedim ve Şeyh Gâlib gibi iki büyük şairin yetişmiş olduğu bir dönem olmasıdır. Önceki yüzyılların birikimlerinin zirveye ulaştığı bu dönemde Nedim, mahallileşme cereyanının, Şeyh Gâlib ise Sebk-i Hindi tarzının en başarılı örneklerini vermişlerdir. Bu yüzyılda başka büyük şairlerin yetişmemesi, Dîvân Şiirinin bilinen imkanlarının sonuna kadar kullanılmasına, yeni ufuklar açacak denemelerin yapılmamış olmasına bağlanabilir.

Yüzyıllar boyunca süren ve güçlü bir devletin kültür faaliyetlerinin en önemlisi olan Dîvân Şiiri, sadece kendi hayalleri ve mazmunlarıyla yetinen, dışa kapalı, toplumdan kopuk, özel bir hobi değildir. Coğrafya, tarih, teoloji vb. sosyal bilimlerle fen, matematik, astronomi, kimya gibi müsbet bilimlere divan şairlerinin ilgi alanları içindedir. Bu ilgi alanı içine halk bilimi ile zooloji (hayvan bilimi) de dâhildir. Özellikle insan yaşamına, etkili bir unsur olarak katılan hayvanların, şürden uzak tutulması mümkün değildir. Kimi Dîvân şâirlerinin sadece hayvanları konu alan veya bir hayvanın maddî ya da allegorik özelliklerinden yararlanan şiirleri vardır; ünlü Şeyhî'nin "Harname"si, Nefî'nin "Raşsiyye"si, Kara Fazlı'nın "Gül ü Bülbül" ü ile çeşitli şâirlerin bülbül, pervâne, hümâ, koyun, kuzu redifli gazelleri, Dîvân şiirinde hayvanların önemli bir unsur olduğunun kanıtıdır.

BÖLÜM I

KUŞLAR

1.1. Genel Olarak Kuş (Murg, Murgân, Tayr, Tuyûr)

Kuşlar, en eski çağlardan beri insanlar için ilham ve besin kaynağı olmuşlardır. Taş devri insanların yaşadığı mağaralardaki duvar resimleri arasında kuşlar vardır. İlkel kültürlerle ait olan olağanüstü inançlardaki kuş motifleri bugün en uygar bilinen toplumlarda folklorik bir unsur olarak yaşamaktadır. İlkel ve ilahi tüm dinlerde, dünyanın hemen bütün edebiyatlarında ya doğrudan, bir canlı türü olarak veya insanoğlunun bir yakıştırmasıyla özel bir anlam kazanarak önemli yer tutarlar.

“Kuşların bugünkü sınıflaması İsveç’li doğa bilimci Carl von Linne (1707-1778)’in yaptığı düzenlemedir. Buna göre 8700 kuş türü, 30000’e varan bölgesel alt türlerle 28 aile grubuna ayrılır. Örneğin bu aile gruplarından biri olan kargalar, kendi içinde 57 takım oluştururlar. Kuş adları, bilim dilinde iki sözcükle gösterilir. Bunlardan birincisi aile adı, ikincisi o aile içindeki özel addır. Dillerin bu kuşlara taktığı adlar bilimsel olmak zorunda değildir, yakıştırmaya dayanır.”¹

Kuşlar; pençeleri, gagaları, tüylerinin şekli ve rengi, gözleri, büyüklük veya küçüklükleri gibi vücut özelliklerinin yanısıra ötüşleri, tünemeleri, çiftleşmeleri, beslenmeleri, göçmen veya yerli oluşları, üreme şekilleri, uçmaları, yürümleri vb. davranışlarıyla insanoğlunun sonsuz hayâl dünyası içinde çok çeşitli tasavvurlara, yakıştırmalara, benzetmelere neden olmuşlardır.

¹ AKALIN, L. Sami. Türk Folklorunda Kuşlar (Ankara: Esra Matbaası, 1993), s.7.

Kuşların, bir kültür içinde varlıkları, o kültürün doğası ve coğrafyasıyla sınırlıdır. Her bölge, hangi kuş türlerini barındırıyorsa, kültüründe ona öncelik tanınmıştır.

“Türk yurdu, doğal özellikleri ve kuş türlerinin çokluğu ile yaryüzünün cennet bölgelerinden biridir. Bu nedenle Türk kültüründe adı geçen kuş türü sayısı da çok zengindir.”²

Türk edebiyatının nesir ve şiir türünde ele geçen en eski eserlerinin hemen hepsinde “kuş” genel adıyla anılan canlılara oldukça fazla rastlanır. Çeşitli kuşlar, daha destanlar döneminden itibaren birer tabiat unsuru -süsü- olmalarının yanısıra fert ve millet yaşayışının bir parçası ve gereği olan inançlar sisteminin de önemli bir halkası olmuştur.

“Yakut Türklerinde, ilahlardan biri “kuşlar tanrısıdır.” Süng Haan, Sungken Erilik veya Ereli adıyla bilinir. Altaylıların büyük tanrısı Ülgen’in gökte oturan oğlunun adı Kara Kuş’tur. Uygur Türklerinde, tanrı sayılan bir kuşu anlatan efsaneden Çin kaynakları söz eder.”³

En eski Türk inançlarından beri iyiinsanlarla, yüce, ulu bilge sayılan kişiler kuş kılığına (donuna) girerek gökyüzüne uçar veya mekân değiştirir.

Dede Korkut Hikâyeleri, Velâyetnâme, Şecere-i Terâkime, Kırgız ve Altay Türklerinin çeşitli destanları kuşların, Türk kültüründeki önemini kanıtlayacak ifadelerle doludur.

Dîvân Edebiyatında kuş türü, murg, murgân, tayr, ta’ir, tuyûr, kuş sözcükleri ile ifade edilir. Genellikle, herhangi bir kuş türünü anlatmadan söylendiğinde âşığın, övülenin, sevgilinin veya rakibin sembolü olarak kullanılır. Aşığın gözü, bakışı, gönlü, canı bunların başında gelir. Bazı beyitlerde âşık bütün varlığı ile kuş olarak tasavvur edilir.

² a.g.e.,s.156.

³ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, (İstanbul: Dergah yayınevi., 1986), c.6. s.11

Övülen ise tayir-feth, murg-ı nusrat, murg-ı himmet vb. olarak görülür. “Ötüşü, alçakta veya yüksekte uçması, tuzağa düşmesi, avlanması, bağ ve bahçelerde bulunması, kafese kapatılması, taş atılarak ürkütülmesi, ürkekliği, zayıf ve çelimsizliği, soğukta aç ve barıksız kalması, eşini kaybetmesi, yaralanması, kanadının kırılması gibi sayısız tarafları ile çeşitli sanat zeminleri hazırlar.,⁴

Kuş daha çok şâir veya âşıklarla ilgili tasavvurlarda yer alır. Aşığın kendisi, gönlü veya cânı kuşa benzetilir. Güzel sözlerinden dolayı “murg-ı hoş elhân” olarak anılır;

“Amrîya biñ zârî ile hâr-ı gamda öldürüp
Bu cihân gülzârını murg-ı hoş-elhânsuz kodun
‘Amrî 56/5

Benümçün kuş dili ile bir nigâra didi ol gonca
Cemâlüm gül-sitânına budur murg-i hoş-elhânım
Zâfî 917/2

Sâ'idün zevkiyle terk etmiş Fuzûlî âlemi
Meyl-i sahnâ eylemez bir kuş ki dest-âmûz olur
Fuzûlî 97/5

Bâkîyâ bir mürğdur gûyâ giriftâr-ı kafes
Kûy-ı yâri ańıcak uçmak diler cânım benim
Bâkî 345/5

Geh olur eylerün mescidde me'vâ
Kafesde murg-ı vahşi gibi farza

T. Yahyâ Msn. 1/17

⁴ KURNAZ, Cemal.. Hayâlî Bey Divânı Tahlili, (Ankara: Semih Ofset, 1987), s.502.

Şâbâş o murg-ı edeb-âmûze ki Gâlib
 Hem gonce vü hem hârdan oldu mütelezziz
 Ş. Gâlib 64/7

Kimi zaman şâir kendini kuşlarla kıyaslar ve aşk yolundaki makamını,
 feryadlarının etkisini kuşlardan üstün bulur;

Hüsni içinde 'işveñi kılmaz gül-i sad-berg-bâg
 Hüzn içinde nâlemi murg-ı seher-hîz eylemez
 K. Nizâmî 42/6

Ravza-i kûyuñda tapmışdur Fuzûlî bir makâm
 Kim ana cennet kuşu yetmez miñ yıl uçmağ ilen
 Fuzûlî 220/5

Nice ilte kebûter ol hümâya nâmemi yâ Rab
 Kuş uçmaz gökde'uşşâkuñ bu gün âh-u-figânından
 Zâtî 1053/2

Dahi şeklüm denlu bir tasvir-i mecnûn yazmadı
 Gerçi kuşlar kondurur yazdukca nakkâş üstine
 Zâtî 1308/2

Berk-i âhum gök yüzün sirişküm yer yüzün
 Sohbetümden hem vuhûş etmiş teneffür hem tuyûr
 Fuzûlî 94/2

Şâirin şiirleri, hoş ötüşlü bir kuşun sesi gibi etkilidir. Anlamca zengin şiirlerine
 kuş konmuştur. Kutsal kuşlar bile onun şiirlerine övgüler söyler;

Ol hümâ-peykere Zâtî okisañ bu gazeli
 İşiden dirdi saña murg-ı bâş-elhân ancak
 Zâtî 664/5

Medh idüb la'lü'n Muhıbbî dise bir rengin gazel

Tâyir-i kudsî işidüb Sidre'den tahsin ider

Muhıbbî 122/5

Zaglar yiri digildür sofıyâ gülzâr-ı 'ışk

Hayretî tek murg-ı gûyâ olmayan hîç gelmesün

Hayretî 372/5

Bü'l-'acebdür beyzâ-i dilde dahı bî-bâl iken

Murg-ı âh-ı'âşık bi-dil felek-pervaz olur

Fehim-i Kadîm 89/6

Ol hûma vasfında kuşlar kondurursın nazmuna

Zâtıyâ eş'ârunun bir şa'r konmaz üstine

Zâtî 1309/5

Nazm-ı bi-sûzişe mugân-ı ma'ânî konmaz

Gülşen olsun mı semenderlere bâg-ı yâkût

Ş. Gâlib 30/10

Aşığın gönlü ve canı, kuş ile ilgi kurulan en önemli unsurlardır. Gönül kuşu (murg-ı dil) daima sevgilinin semtine uçar;

Kûyuña uçmak diler murg-i dil-i Zâtî müdâm

İsterem Hakdan aña cennet turag olsun begüm

Zâtî 932/5

Dil murgı seni görmese pervâz ide cânâ

Bir lâhza karâr itmeye uçmag arasında

Vasfî 84/3

Dil çekse nola cân ü teni hâk-i kûyuna
Hârü has ilter anda ki kuş âşiyân dutar

Fuzûlî 72/2

Gülşen-i hüsnünde haddüñ bir kızıl güldür baña
Murg-i dil âvâzesi feryâd-ı bülbüldür bânâ

Muhibbî 5/1

Canın bedenden uçup gitmesi nedeniyle kuş ile can benzerlik içinde işlenir;

Sımasa seng-i fûrkat perr ü bâlin
İdeydi kuyuña cân murgı pervâz

‘Amrî 42/2

Bir murg-ı cân tutarsa da şâhin-i çeşm
Ahir yine kebûter-i dildir gıda saña

Ş. Gâlib 13/3

Müntehâ öğret aña Sidre budagı yolların
Murg-ı cân âhır uçar çün sine-i sad -çâkden

Zâtî 1010/2

Ki cân kuşu uçar bir gün kafesten
Kalır firkat odunda cism ü cânım

Nesîmî 246/3

Kuş yuvası ile âşğın başı ve göğsündeki yarası arasında ilgi kurulur. Ancak bu yuvaya konan kuşlar ya ecel kuşudur ya da derd ve melânet kuşu;

Görünen sevr üzre kuşlar âşiyânı sanmanız
Tâze dağı penbesidir görünür yer yer âyân

Hayretî K. 15/14

Ey hümâ sen mü-miyânı sayd idelden zâglar
 Cismümüz kurdı ecel murgına bir kıldan duzâg
 Zâtî 627/2

Eydil hazer kıl âteş-i âhunla yanmasun
 Cismüm ki derd kuşlarına âşiyânedür
 Fuzûlî 99/7

Getürmüş hâkden tuğyan-ı eşküm hâr u hâşâki
 Bşım üzre melâmet kuşları için âşiyân etmiş
 Fuzûlî 133/2

Âşık-kuş benzetmesinde en çok âşığın gönlü üzerinde durulur. Göğüste bulunduğu varsayılan gönülün, aşkın mekanı olarak kabul edilmesi onun kafesteki kuşa benzetilmesini doğurur. Sevgilinin cevredici gözleri, yaralayıcı bakışları, gönül kuşunu avlar. Tuzağa veya yılan benzeyen saçları ve dâne benzeyen benlerinden kurtulmak mümkün değildir;

Cân u dil murgını sayd itmege dâm ise yeter
 Dâl zülfün vü elif kâmetün ü mim dehenün
 K. Nizâmî 58/6

Görinen sanma beñlerdür gönül murgın şikâr eyler
 Döküb dâne ider ruhsârı âli Hamza Bâlinün
 Zâtî 791/6

Sayd itmege cânı yeter âsâr-ı tegâfûl
 Bir murg-ı za'ifi iki şâhbâza tuyurma
 Fehim-i Kadîm 251/3

Süzülmüş uykusuz kalmış togan gibi elâ gözler
 Begenmez her bir avı almaga gönlüm kuşın gözler
 Refî 91/1

Dile sînemde kâsd itdükçe zûlfi nâleler eyler
 Hemân ol murga beñzer kim gelür mâr âşiyânına
 Vasfî 72/3

Zire-i külehde zûlf duzâğın nihân idüp
 Sayd itdi murg-ı cânı saçıp dâne beñlerün
 ‘Amrî 62/2

Zûlf-i dâmide dâne-i müşkîn
 Görelî murg-ı dil kılar pervâz
 Nesîmî 3. Trc. B./5/7

İy Muhibbî zûlfi bendenden gören dil murgını
 Dir mekes gibi dolaşmış aña dâm-ı 'ankebut
 Muhibbî 37/5

Murg-ı kalbin Zâtî'nün şeh-bâz-ı ışk itdi şikâr
 Kapuña uçub uçub gelse koyırmaz ey hümâ
 Zâtî 30/7

Şâirlerin, aşk yolunda anlayışsızlıklarından şikayetçi oldukları zâhid veya sofular da kuş benzetmesi ile işlenmişlerdir. Sofular aşktan anlamayan garib bir kuşa veya kargaya, âşıklar da zâhidlerin kurdukları tutucu din anlayışı tuzağına düşmeyen kuşlara benzetilir;

'Ukde-i zünnâr-ı dam-ı küfr-i zülfin seyr idüñ
 Zâhidânuñ pây-beste murg-ı imânın görüñ
 Fehim-i Kadîm 182/6

Böyledir hâl-i dilim va'llâhi inkâr eylemem
 Murg-ı dinim beste-i tesbih-i zünnâr eylemem
 Ş. Gâlib Trc. 9/5/1

Âşık-ı sâdık tuzâgın kuşu ey zâhid degil
Dâne dizme tesbihi seccâdeyi dâm eyleme

Nesîmî 371/5

Dâne-i tesbihüñe ey zâhid aldanmaz göñül
Mûrg-i zirek sanma hergiz meyl-i dâm-ı zerk ide

Bâkî 461/3

Kûy-i dil-berde tecellâ-yi camâli terk idüb
Uçmaga meyl itdi sofiler ‘aceb kuş oldılar

Zâtî 352/4

İslâm inancına göre ruhun bedenden ayrılması, uçmak veya göğe yükselmek olarak tasavvur edilmiş, beden, ruh kuşunun kafesi olarak görülmüştür;

Birbirine sancılıp her yan tenümde ohların
Murg-ı rûhum kaydına olmuş müretteb bir kafes

Fuzûlî 128/4

Rûz-ı hicrândur senin ey murg-i rûhum kim bu gâh
Bu kafesden men seni elbette âzâd eylerem

Fuzûlî 185/2

Seyr ider bir hâs fezâda murg-ı rûh-i pâkümüz
Anâ sanmañ kim kafesdür sine-i sâd-çâkümüz

Zâtî 498/1

Zor elde edilmesi, kolayca kaybedilmesi nedeniyle huzur, kuşa benzetilir;

Murg-ı huzûruñ uçura bir gün olur togan gibi
Bâl ü perin aç a muzlimeñüñ defâtiri

T. Yahyâ 471/5

Safâ murgın şikâr it sâkiya dök dâne-i nukli
Yine 'id-i hümâyûnı düşürdi mâh-ı nev dâma

Zâtî 1359/3

Güneş, sevgilinin attığı taş, kitap, düşmanlar, uyku, belâ, akıl, baht, ecel vb.
kavramlar çeşitli özellikleri kuşla benzerlik içinde ele alınmışlardır;

Murg-ı hurşid n'ola olsa serâpâ şu'le
Kûy-ı cânâna gider kâsid-i peygâmumdur

Fehim-i Kadîm K. 12/4

Hemişe âşık-ı Dîvâneler kûyında cânânun
Tuyûr-ı cennete teşbih ider yâr atduğu taşı

T. Yahyâ 478/4

Açılmış bahra anuñ niçe bâbı
Kanad açmış sanursın murg-ı âbi

T. Yahyâ Msn. 2/100

Nusrat-ı kühsârınun şehbâzıdur gûyâ hemân
Murg-ı a' dayı görüp her dem açar şehper livâ

T. Yahyâ K. 17/16

Safâdan uçsa da deryâ-yı meydân olmaz dür
Bot-ı şarâb gibi murg-ı hâb-ı 'âlem-i âb

Ş. Gâlib 22/7

Adını çıñratdılar idüb ceres feryâdını
Zâtî'yi murg-ı belâ saydında şah-bâz itdiler

Zâtî 156/5

Başdan mürğ-i 'akıl uçmaz idi başından
Tıflar üstine taş atmasalar Mecnunuñ

Bâkî 283/4

Yûsuf-ı işkeste-bâle sor bu evc-i tâlî'i
Murg-ı bahtuñ silli-i ihvân-ı per-pervâzıdır

Ş. Gâlib 77/3

Bir mezra'adur dünyâ beñzer ecelüñ murga
Ol murg için ey gâfil hoş dâne imişsin sen

Handânî 64/6

1.2. AĞAÇKAKAN

Şâir, sevmediği bir rakibini aşağılamak için, kafasından arkaya sarkan tüyüyle ilgili olarak yergi anlamında kullanılır;

Kuşlarda ey Hayâlî sen bir baba kuşısın
Ardundagı peridun benzer ağaçkakana

T. Yahyâ 428/2

1.3. AKBABA(Kerkes)

Diğer hayvanlarla, onların leşleriyle beslenmesine karşın yırtıcı bir kuş değildir. Daha çok yaralı hasta hayvanların iç organlarını yer. Diğer alıcı kuşların avladığı hayvanların kalıntılarını da yediği bir gerçektir. Kartaldan iridir. Başında tüy yoktur. Çeşitli renkte olanları vardır. Uzun yaşamaları diğer bir özelliğidir.

Leş yemesi ile dünya malına düşkün, aç gözlü insanların müşebbehünbihidir;
Mâyil olma gördüğün murdara gel kerkes misâl
Sâkin-i sâf-ı kanaat ol gönül Ankâ gibi

Hayretî 484/2

Cife-i dünya degül kerkes gibi matlubumuz
 Bir bölük Ankâlaruz Kaf-ı kanaat bekleriz
 Fuzûlî 123/3

Yaşlı ve anlayışsız kişiler kerkese benzer. Yavru şahinlere yem olmak, onlarla konuşmaktan iyidir;

Yaşlı kerkesler ile konuşup uçmaktan ise
 Yavru şahinler içinde kana boyanmak yeg
 ‘Amrî kıta 2/2

Aşktan, gönül halinden anlamayan akıl ,kerkes benzer. Uzun yaşaması ve yuva yapması kinayeli olarak verilmiştir;

Mesken tutalı bin yaşa sen şahbâz-ı ışk
 Dil âşiyânına konmaz akl kerkesi
 Hayretî 483/5

1.4. ANKÂ (Simurg)

Efsanevî bir kuştur. Yine efsanelerde yer alan, dünyayı çevrelediğine inanılan Kaf Dağı’nda yaşar. Üzerinde, otuz kuşun özellikleri bulunduğu varsayılarak si-murg veya si-reng denmiştir.

Si-murg-ı Ankâ sözcüğünün bozularak zümrüdü Ankâ şeklinde ifade edilmesinden dolayı yeşil renkli olduğuna, bu nedenle de cennet kuşu olduğuna dair rivayetler vardır. Halk arasında devlet kuşu olarak bilinen Hümâ ve Kaknus’la karıştırılarak, Ankâ’nın devlet kuşu şeklinde bilinmesinin sebebi de bu olsa gerektir.

Asla yere konmaması, ele geçirilemeyişi, uzun boynu, uzaklara uçuşu (mugrip), renkli tüyelerinin olması, yardım ve iyilik getirmesi gibi özellikleriyle, edebiyatımızda çeşitli teşbih ve mecazlara konu olur.

Ele geçmeyişi, ulaşılmamasının zor oluşu ve hayâlî olması nedeniyle sevgili ile ilgi kurulur.

Astân-ı yârda mesken bulursam Bâkîya
Kafta seyr ittirem Ankâya istiğnayı ben
Bâkî 285/6

Tâlib-i simurg-u iksir olma ey gâfil sakın
Akil isen dünyede yâr u vefâ-dâr isteme
Nev'î 420/4

Âşık, yaradılışı, kanaat edişi, yeteneğinin yüksekliği vb. özelliklerini Ankâ ile ilgi kurarak över;

Cife-i dünya degül kerkes gibi matlubumuz
Bir bölük Ankâlaruz kaf-ı kana'at beklerüz
Fuzûlî 123/3

Oyle bir Ankâ-ı ma'nâyım ki sayda tab'ımı
Şâh-ı endişem hümâyı şahbâz eyler bana
Ş. Gâlib 5/2

Bakmazam Ankâ-yı Kaf-ı kurbet-i lâhute ben
Seyr ile Sımurg-ı aşkın per ü bâli bendedir
Nesîmî 50/14

Ankâ, yaradılışı gerçekten var olmayıp, inanma ile kabul edildiğinden kanaat, yetinme kavramlarıyla birlikte anılır;

Kanaat ihtiyar iden aña lâ-büd gelür 'uzlet
Görinmez kimseye Ankâ gibi ol azm-i kaf eyler
Muhibbî 115/2

Yeter tâvus tek 'ucb ile kıl arayış-i sûret
Vücûdundan geçüp bir 'ad eyle Ankâ tek

Fuzûlî 156/5

Addeder beççe-i simurgu şikâr-ı lagar
Hirmen-i saha-i tedbirde neşrettiği dâm

Nedim K 9/27

Vücudunun olmayışı nedeniyle himmet kavramıyla ilgili tasavvurlarda yer alır;

Suretim fakr u suretim mün'im
Hey'etim mûr u himmetim Ankâ

Fuzûlî K21/20

Vücudun mı yoh yohsa Ankâ gibi
Nâzirün midür yohsa mihr ü vefâ

Nev'î Muk 21/2

Ankâ'nın mekanı Kaf Dağı'dır;

Görmüşüm simurgı ben der-Kuh-ı Kaf
Hak dürtür simurgı sensin Kuh-ı Kaf
Bilmeyen simurg nedir der-Kuh-Kaf
Görmeyen simurgı ender-Kuh-ı Kaf

Nesîmî 136/436

Bütün dünyayı kaplayacak kanatlara ve cihanı bir lokmada yiyecek gagaya sahiptir;

Minkârına dilersen alır çerhi dâne-vâr
Ankâ-yı Kaf-ı Kadrine bir tu'medir cihan

Bâkî K1/25

Fasl-ı şitâda beyzâ-i sîmin idi kûy-ı zemîn
 Aldı kanadı altına simurg-ı zerrin-bâl u per
 Bâkî 368/3

1.5. BALIKÇIL KUŞU (Butimâr)

Su kenarlarında yaşayan, sudan tuttuğu balık, böcek vs. gibi şeylerle beslenen, beyaz bir kuştur. Sürekli su kenarında yaşadığı halde çok az su içtiğinden ve suya uzun süre baktığı için hakkında türlü benzetmeler yapılır. Cehennem ateşinden veya suyun tükeneneğinden endişeye düştüğü bu yüzden düşüncelere dalıp, gamlandığına hükmedilir.

“ Bir kuşun maliku'l-hazin adı

Hem olan gussalanma mu'tadı

Vehbî „⁵

Balıkçıl kuşunun suya düşkünlüğüyle, kederlenmesi nefisle ve tımar sahipleriyle birlikte anılır;

“ Sevdiğinden sonraya kalmak dilermiş nefis-i bed

Kıssa-i nigü-yi butimâr geldi hatra.

Es'ad Muhlis Paşa „

“ Olmasa böyle su da'valarına doñuz idi

Ehl-i tımarın eğer müstereği butimâr

Nâbî „⁶

⁵ Nuhbe-i Vehbî, Matbu Nüsha, s.113. (İstanbul: H. 1251)

⁶ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankâ.a: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.82.

1.6. BAYKUŞ(Bûm, Cugd)

Baykuş, yarasa gibi gece kuşudur. Gündüzleri dolaşmazlar. Gözleri çok iridir ve geceleri zayıf ışıktaki görmeye daha uygundur. Başları vücuduna oranla büyüktür. Aynı zamanda yırtıcı bir hayvandır. Çoklukla virane yerlerde bulunur.

Ejderistan olsa layık bûm-zâr olsa revâ

Genc olur peyda beli künc-i harab-ı Mısrđan

Fehim-i Kadîm kıta III/11

Hüdhüd gibi bînâ gerek anı arayanlar

Virâneye bûm olmağıla genc bulunmaz

Nedim 45/2

Yıkıntılarda , virânelerde yuva yapması uğursuz olduğı inancını doğurmuştur. Halk arasında damına baykuş konan hanenin felakete uğrayacağı inancı yaygındır. Bu sebeple şâir, sevgili karşısında uğradığı bahtsızlığı ve diğere felaketleri kendisi ile baykuş arasındaki kurduğı benzerlikle açıklar;

'Aceb mi almasa canum nigar -ı hışm ile çeşmi

Hümâ-yı bûm -ı taki'den olur şehbâz müstagni

Fehim-i Kadîm 287/3

Fikr it ne deñlidur bana azar-ı baht-ı şum

Kim bûm gibi mevlidümi itdi taht-ı Rum

Fehim-i Kadîm Ter 1/8

Gerçi rif'atdeyem amma ki harab-abadam

Cugd-ı menkûs-ı Zuhâl murg-ı ser-i bûmumdur

Fehim-i Kadîm K12/11

Gelmez seninle ma'rekeye hısm-ı kür-baht
Olmaz hümâ-yı devlete hemsâye bûm-ı şûm

Bâkî 162/4

Dünyanın değersizliğini ifade etmek için baykuş yuvası viranelerle ilgi kurulur;

Ey olup sultan deyen dünyada menden gayrı yok
Sen seni bir cuğd bil dünyayı bir virâne dut

Fuzûlî 43/6

Uğursuzluğu, virâneliklerde bulunması sebebiyle, rakib, baykuşa benzetilir;

Zâhîde din virmesün virâne künân âleme
Bûm-ı vakt olana bu gülzâra söylen gelmesün

Hayretî 386/3

Esir -i kayd -ı zülf itme rakibi âşukun varken
Şehâ câ-yı hümâyı lâne-i bûm ü gurâb itme

Ref'î 223/2

Râh-ı Acemde bir acemi baykuşa didum
Alem zi-tü harab u tü der-alem-i diğer

.T. Yahyâ K. 25/16

Kendini olduğundan büyük göstermek isteyenler, başının büyüklüğü nedeniyle baykuşa benzer;

Gurur u 'ucb ile başın büyütme bûm gibi
Dilersen üşmeye od'a sana misâl-i tuyûr

Nev'î K. 22/7

1.7. BOZYÖRİ

Sözlerinin, bülbülden daha üstün olduğunu iddia eden şâir, rengi nedeniyle bülbülebile benzerliğinden yararlanır;

Bizümle nâle kılmakda ne kuştur bahs ider bülbül

Bu gülşende hezâr onun gibi bozyöri uçurduk

Zâtî 647/3

1.8. BÜLBÜL (Andelîb, Hezâr, Belâbil)

Dîvân şürinde, yüzyıllar boyunca şâirleri en çok etkilemiş olan kuş bülbüldür. Küçük ve nârin yapısına rağmen yanık ve güzel ötüşüyle hem Dîvân şâirlerine hem de halk ozanlarına ilham kaynağı olmuştur.

Şâirler, bülbülün çeşitli niteliklerini kendi duygu dünyalarına taşımışlardır. Bu niteliklerin başında bülbül-gül ilişkisi gelir. Bülbüller bahar mevsimi geldiğinde, güllerin açma çağında çiftleşirler. Dışisine kur yapan erkekler, dışisi yumurtadan kalkıncaya kadar, çoğunlukla gün batımından başlayarak , gece yarlarına değin öterler.

Bülbüller yuvalarını sık dallı, çok yapraklı ağaç dallarına, daha çok da gül bahçelerine ve gül ocaklarına yaparlar. Böylece yuvaya yılan ve benzeri zararlıların ulaşmasını engellemiş olurlar.

Edebiyatımızda sevgilinin yüzünün, yanağının rengi ve parlaklığının, kokusunun güle, dudağının goncaya, bulunduğu yerin gül bahçesine benzetilmiş olması, yuvasını gül bahçelerinde yapan, geceler boyu güzel ve içli ötüşüyle dinleyenleri etkileyen bülbül'ün de hemen aşığı çağrıştırmasına ve aralarında türlü benzerlikler kurulmasına neden olmuştur. Bülbül kül rengindedir. Ateş közünü saklamak için üstünün külle örtülmesi adetinden esinlenerek bülbülün, kül rengi tüylerinin altında aşk ateşinin kor halinde sürekli yandığına hükmedilmiştir ve bu

yönüyle de âşığa benzetilmiştir. Yine renginden ötürü gömleksiz, sahipsiz bir garibe teşbih edilerek “kül öksüzü” denilmiştir.

Hasret ocağında bir kül öksüzü mazlûm iken

Bâda verdi kalmadı sabr u kararı bülbülün

Nev’î 37/2

Gül, sevgiliye benzetildiği için sevgilinin doğasında var olan “nâz” da gülün belirleyici niteliği olmuş buna karşılık bülbüle de “niyâz” düşmüştür. Bülbülün geceler boyu süren içli ötüşleri, âşıkın sevgiliye yakarışlarına, sevgilinin özelliklerine düzdüğü övgülere teşbih edilmiştir. Gülün dikenleri bülbülün ayağına, göğsüne, batarak ona acı verir, böylece güle ulaşmasına engel olur. Gerçek hayatta da sevgili “nâz” ederek âşığı üzer, başkalarına ilgi göstererek âşığın yüreğini yaralar. Âşık da tıpkı bülbül gibi kendinden geçerek çılgınlık atar.

Bülbül, Dîvân Şiirinde, Farsça “hezâr” ve Arapça “Andelîb” sözcükleriyle de ifade edilmiştir. Hezâr sözcüğünün Farsça’da bin sayısı (1000) anlamına gelmesinden yararlanarak tevriyeli olarak da kullanılmıştır;

Gülşen-i kûyuñda bir demde hezâr ah eyleyüb

Adum ey gonca cihanda dasitân etsem gerek

Nesîmî 245/2

“Bülbülün ötüşü feryâd, figân, şiven, âh ü zâr, nevâ, nâle, savt, nağme, nağme-yi nây-ı hazîn, okumak, sıklık (ıslık), gulgule, vb. şekillerde ifade edilir. Âşık belâya, bülbül figâna meyillidir. Allah onu nâleden yaratmıştır.”⁷

Hoş-nevâ, gûyâ, medhân, bîçâre, şeydâ, nâlân, mest, haste, âşufte, vb. sıfatlarla anılan bülbül, bazan âşığın canını, bazan gönünü, bazan ruhunu anlatırsa da daha çok âşığı, şâiri ya da bizzat bülbülü ifade edecek biçimde kullanılır.

⁷ KURNAZ, Cemal.. Hayâlî Bey Divânı Tahlili, (Ankara: Semih Ofset, 1987), s.504.

1.8.1. BÜLBÜL - AŞIK

Bülbül , Dîvân Şiirinin hemen hemen tamamında şâirle özdeşleşmiş biçimde karşımıza çıkar. Nerede bülbül görülse yanbaşında âşığı buluruz. Ya âşık , bülbüle teşbih edilmiştir ya da bülbül âşığa. Bülbüle, teşhis yoluyla âşık nitelikleri kazandırıldığına da çokça rastlanır. Kimi şâirler de bu ikiliyi (âşık -bülbül) birbiriyle kıyaslamayı tercih etmişlerdir. Aşığın, sevgili karşısında çektiği acılar bülbülün içli ötüşüyle birleşince âşığın bülbül gibi figân ettiğini veya etmesi gerektiğini düşünmek zor olmamalı;

Tan mı ‘Amrî nâle kılsa hüsnün eyyamına kim
Resmidür hengâm-ı gülde bülbülün nâlân olur

‘Amrî 33/5

Gül yüzün görüp dil-i Vasfî fidâ itse ne tan
Bülbülü feryâda virür lâcerem fasl-ı bahar

Vasfî 15/5

Görüp yüzünü zülfüne bağlanalı gönlüm
Bülbül gibi feryâd iderem bağ arasında

Vasfî 84/2

Şol deñlü kıldı âh zârı Nizâmî kim
Beñzer ki nâlesini anun andelîb ider

K. Nizâmî 34/5

Ol lebi gonca çün arturdı dil-azarlığı
Turma bülbül gibi kıl sen de dilâ zarlığı

Zâfî 1591/1

İderem derd ile feryâd u figân bülbül-var
Ey yüzi gül sanem-i gonca-dehân sen gideli

K. Nizâmî 113/6

Ehl-i temkinem meni benzetme ey gül bülbüle
Derde yoh sabrı anun her lahza miñ feryâdı var

Fuzûlî 75/4

Nâle-i zârum Fuzûlî hoş gelür ol gül-rûha
Açılır gül gönü bülbül nâle-i zâr eylegeç

Fuzûlî 51/7

Ben bülbül-i nâlânüm tâ subha dek giryânunam
Şöyle senün hayrânunam sen dahı hayrânsın baña

Muhibbî 9/3

Gül-gün yüzünü görmege çün bülbül-i zârim
Ben bülbülüm ey dost hakikatte vü sen gül

Nesimî 228/6

Hey yazuk gül yaprağı gibi hevaya yeltenüp
‘Amrînün eğlencesin bülbül-sıfat efgân kodun

‘Amrî 57/5

Bübul-i gâm-zedeyem bag u baharum sensen
Dehen ü kadd ü ruhun gonca vü serv ü semenüm

Fuzûlî 204/6

Ah kim ol gonca-leb gülmez açılmaz gül gibi
Gülşen-i gamda aceb mi inlesem bülbül gibi

Zâfî 1547/1

Kûy-ı canan içre feryâd eyleyüp her subh u şâm
Bülbül-i bâg-ı cinân olmak dilersen âşık ol

Vasfî 38/5

Yüzünü yüz dürlü gül gibi gülüp her bir hâsun
Bizi bülbül gibi ey gül zâr u giryân eyleme

K. Nizâmî 103/2

Gelüp kuyumda Vasfî nâle eyler diyü incinme
Nic'itsün bülbülün sermayesi efgândur efgansuz

Vasfî 21/6

Gâm-ı hecr ile ben bülbül gibi zâr
Dikenler güller eyler tâze tâze

Vasfî 86/2

Gonca-veş bülbülleri hâlini bilmez ol sanem
Anuñ için vay ile âh u figânüm var benüm

Vasfî 44/2

Bir lakab kor işiden ey gonca feryâdum benüm
Gülşen-i kûyuñda olmuşdur hezâr adum benüm

Zâtî 877/1

Gerçi handandır ferahtan agzı açılmış gülün
Andelîbin gözleri gör kim ne giryân oldu gel

Nesîmî 234/8

Gâmunla her gice ey gül hezâr âh iderem
Eser kalur sana bir gün hazer kıl ah-ı hezâr

Vasfî K1/16

Da'vâ-yi figân eyler idi sıklığı dindi
Nâlem işidüp gûşe-i gülşende belâbil

Zâtî 829/4

Âhum işitdi zâr oluban didi 'andelîb
Kismet sana gam oldı ezelden baña negam

Hayretî 319/2

Nesimîyim ki düştüm yüzünün gülünden ayrı
Bülbül kimi çemende feryâd u âhim ondandır

Nesimî 46/8

Şâir sevgilinin güzelliği karşısında sadece ondan ayrı düşmenin acısıyla âh ve feryâd ederek inlemez. Şâirin güzel söz söylemedeki ustalığı bülbülün güzel ötüşüyle özdeşleşerek ifade edilir;

Ma'rifetin gülün deren tûtîye şeker isteyen
Gör bu Nesimî sözlerin bülbül-i tâze ter nedir

Nesimî 124/16

Ben bülbül-i hoş-nagme-i gülzâr-ı fenâyım
'Ankâ-yı cihangir de nâm-ı diğerimdir

Ş. Gâlib 102/6

Lâhza lâhza gülşen-i medhûnde gûya olmasa
Bülbül-i nutku Fuzûlî'nün hoş-elhân olmasun

Fuzûlî 235/7

Be hey sofî güzellerden nice terb' eylesün Zâtî
İder mi bülbül-i gûya sîr-âbdan tevbe

Zâtî 1402/5

Sanasın bülbül-i bâg-ı cinâna döndü her beytüm
İki mısradan uçmaga kanad açmış durur gûya

T. Yahyâ 1/3

Senün gül ruhların vafında bülbül gibi Vafiden
Gül olmaz gül gibi elden ele bir dastân gitmez

Vasfî 23/6

Aşiyân-sâz-ı gülbün-i lâfzum
Andelîb-i bahâr-ı ma'nîdür

Fehîm-i Kadîm 97/3

Goncalar kan ağlayup güller yakasın çâk ider
'Amrî kim bülbül dilinden hâlini takrîr ide

'Amrî 104/5

Asafa bu dâ'i-i sâ'i safâ vü şevk ile

Gülşen-i medhûnde gûya bülbül-i gûyâ imiş

T. Yahyâ K30/16

Bülbülleri gûyâ kılur bostan-ı firdevs andurur
Ruhsâre-i gül- reng ile gonca dehan virmiş sana

'Amrî 1/3

Güle karşı yine Zâtî hezâr efgân ider bülbül
Okur gûyâ ki âşık yara karşı şîr-i pür-sûzî

Zâtî 1701/5

Biz ki ma'nî gülşeninde söyleriz bülbül kimi
Hasret iltür lutf ile tûtî-i şekker-ha bize

Nesîmî 399/8

Bülbül çoğu gazellerde güzel söz üstadı olarak karşımıza çıkmakla birlikte kimi şâirler onu, sevgilinin güzelliği ya da içine düştüğü üzüntüyle bu niteliğini kaybetmiş olarak da ifade etmişlerdir. Bu haliyle de bülbül, sevgili karşısında dili tutulmuş âşığı düşündürür;

Bülbül gâm ile lal u hayadan gül-âb olur

Gelsen bu tal'at ile gülistâne Mustafâ

K. Nizâmî 121/4

Hudâ itsün mu'ammer nev-gül-i bâğın nev-gül kim

Okırdı medhini bülbül zebânı olmasa elken

Fehim-i Kadîm Kt13/4

Âşık (Şâir), bülbülün güzel sesini, sadece söz söylemedeki ustalığını ortaya koymak için kullanmaz. Bülbülün ötüşündeki aheng pek çok mûsikîşinasın takdirini kazanmıştır. Bu nedenle şâir, sevgili için söylediği güzel şiirlerine bülbülün ötüşü ile bir güzellik katar. Bu nedenle bülbül, çoğu şâir için bir hânende, bir bestekâr veya bir sâzendedir;

Germ edip yek-rengi-i ülfet gül ü pervâneyi

Aşiyân saz oldu bülbüller semadan üstüne

Nedim K2/7

Açıl ey fasl-ı dey sen gül-sitanlardan açılsın gül

Terennüm eyle bülbül mutribim çengim rebâbımsın

Nedim K15/4

Dilin bülbül gibi depret demidür sazuna çeng ur

Açıl gül gibi mutrib gonca-âsâ olma dem-beste

Zâtî 1288/3

Turmadın dönsün kadeh gûyende iken andelîb

Bûy-ı vaslından gül-i zîbânun almışken nasîb

‘Amrî Mur3/3

Aldı mey-gun ayagı gül yine gülşende yine

Andelîb oldu anun bezmine gûyende yine

Zâtî 1241/1

Terâne ırladub 'uŝâka ŝevkuñ
 Çağırđır bülbüle 'ıŝkuñ yelâli
 'Amrî 130/6

Bülbül-i dil her makam içre iderken hoş-nevâ
 Eyledi bu matla'-ı garrâyı feryâd u enîn
 T. Yahyâ K13/13

Yine bülbül teran tasnif ider nakş-ı güle karŝu
 Be-gayet mest u hayran eylemiş büy-ı visal anı
 Zâfi 1721/4

Sahn-ı meclis içre itdi cilveye âgâz gül
 Bülbülün sazına benzer kim olur demsâz gül
 Vasfi 37/1

Terâne ol kadar itdi hezar şevk ile kim
 Göz açdı uykudan uyandı nergis-i şehlâ
 'Amrî K1/5

Oturdı taht-ı zümrüdde şâh-ı gül geldi
 Öninde nakş okuyor bak hezâr hâânende
 Ref'î 245/6

Bülbülün müzikle ilgisi, yaz gecelerinde gül bahçelerinde düzenlenen meclislerde bülbülün saz sesine veya ışığa gelmesi, bazan sazlara yaklaşması hatta ağaç dalı sanarak sazın koluna konduğunun görülmesindedir. Saz çalmada usta olanlara "sazına bülbül kondurmuş" denilmesi yine bülbül-müzik ilişkisine dayanmaktadır;

“Kondrur sâzına sad-bülbül-i ma'nâyı ne dem
İsa mızrab-zen-i târ-ı hayâl-i yektâ
Sabrî-i Şakir”⁸

Aşk, şâir için öyle bir tutkudur ki ondan kurtulması mümkün değildir. Nereye gitse, ne yana dönse sevgilinin nâz ve işvesinden kurtulamaz. Bülbülün de, onca acı çekmesine, ağlayıp inlemesine rağmen yuvasını gül bahçesinde ve gül çiçeğinin ocaklarına yapması güle tutsak olmasından başka bir şey değildir. Bu yönüyle de bülbül ile âşık aynı kaderi paylaşmaktadırlar;

Nice âzâde-i gülçehregân-ı hüsn olur bilmem
Hezâr-ı tab'a her bir gülbün oldu bir kafes şimdi
Ş. Gâlib 361/4

Dedim ki ey gül-i nev-hîz-i nâz ü işve saña
Fedâ Nedim gibi bendeler hezâr hezâr
Nedim K8/33

Hezâr anda gördü gülü der kafes
Eder mi dahi aşîânın heves
Nedim Mes10/46

Gâfil olma fevk u taht u sag u sol u pîş u pes
'Andelîb-i ruhına insanun olmuşdur kafes
T. Yahyâ Muaş. 13-4/3

Sevgilinin bulunduğu yer âşık için cennet bahçesinden farksızdır. Bu yüzden sevgiliye yakın olmak âşiğa verilecek en güzel ödüldür. Sevgilinin kapısında kul olmak, cennete girmekten evlâdır. Bülbülün, bütün güzel çiçeklerden vazgeçip gülü tercih etmesi, âşığın sevgiliye bağlılığıyla aynıdır;

⁸ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.83.

Vasfiyâ ben 'andefb-i gülşen-i firdevs iken
Hayf bu hâki kafesde tab'-ı hoş-elhânuma

Vasfi 70/7

Kapuñ kim oldu şehâ gülşen-i gül-i maksud
Yaraşur anda eger ola Vasfi gibi hezâr

Vasfi K1/35

Bülbül-i bâg-ı hüsn iken 'Amrî
Eyledün anı zâr hey seni mi

'Amrî 141/7

Kapuñ ki gülşen-i ehl-i hüner durur yaraşur
Olursa Vasfi gibi anda şâd hezâr hezâr

Vasfi K6/30

Gül yeter zahmum nişâni bu dîl-i Dîvâneme
Bagda zencirümün âvâzi bülbüldür baña

T. Yahyâ 13/4

Bülbül, âşğın duygularını ağlayarak veya güzel sözler söyleyerek ya da içten ötüşüyle hoş nağmelere dönüştürerek sevgiliye iletmekle kalmaz. Pek çok şâir, bülbülü bizzat aşkının kaynağı olan, gönlüne benzetmiştir. Bülbül, gönül kuşudur. Aşğın gönlü bülbül gibi sevgilisini arar, aşk ateşiyle yapıp kebab olur;

Bülbül-i dil gülşen-i dehri ser-â-ser aradı
Bulmadı bir gül anun hem-sâyesi har olmaya

Zâtî 1399/3

Bülbül-i dil gülşen-i ruhsârün eyler arzu
Tûtî-i cân lâ'l-i şekker bâruñ eyler arzu

Fuzûlî 240/1

Gül yüzünden ki gözün göflüme ateş salmış
Göyünüp bülbül-i dil derd ile biryân olmuş

‘Amrî 44/3

Bülbül-i şûride-dil kıldı niyâz-ı 'âşıkân
Gonca-i gannâc nâz-ı nâzeninân eyledi

Bâkî K7/2

O! şâh-ı verd-i tâze ki çağındadır dahi
Dil bülbülü mahabbet-i bağındadır dahi

Zâfî 1742/1

Düşdi dil bülbülü bir tûfî-i şirin-nefese
Bedenüm dönse eliflerle 'aceb mi kafese

Zâfî 1302/1

Çünkü bülbülsün gönül bir gül-sitân lazım saña
Çünkü dil koymuşlar adın dil-sitân lâzım saña

Nedim 6/1

Kimi şâirler, bülbülü gönülle eş tutmakla da yetinmeyip, doğrudan kendi canı gibi bilmişlerdir. Yine sevgilinin çektiği acılara katlanan âşığın canı bir kuştur. Canın kuşa teşbihi edebiyatımızda sıkça rastlanan bir yorumdur. Dîvân Şiirinde, âşıkla bülbül öylesine özdeşleşmiştir ki âşığın canı bir kuş ise o ancak bülbül olabilir;

Lûtf ile ihsânunu zikr edicek cân bülbülü
Dem be dem bu matla'ı tekrâr idüp eyler negam

K. Nizamî K7/8

Ben ki cân bülbülünün nâzına katlanmaz idüm
Çekerem sen gül için her hâr u hâsun

K.Nizamî 59/2

Cân bülbüline gülşen-i cennet kafes gelür

Tâ âşiyân indi senün asitânunu

K. Nizamî 112/7

Bülbül-i cân evc-i istigna-yı hüsnün tâ'iri

Tâ'ir-i dil pertev-i şem'-i rûhun pervânesi

Fuzûlî 298/2

Âşık, sevgilinin güzelliği, kokusu, çektirdiği ızdırap ile kendini kaybetmiştir. Davranışları bir şarhoşa benzer. Aşkın baştan çıkarıcılığı sadece Dîvân Şiirinin değil tüm şâirlerin hatta aşkla tanışan veya onun adını duyan herkesin ittifakla kabul ettiği bir özelliktir. Dîvân şâirleri de, güle âşık olan bülbülü sarhoş veya mest olarak vasıflandırmışlardır;

Ser-hoşla mahallen tolanup nâle kılanlar

Bülbül gibidür zâr ola gülzâr arasında

"Amrî 103/3

Muhabbet cur'asın nûş itmek için 'andelfb-i mest

Sanasın goncalar câm-ı şarâb-ı ergavânîdür

Vasfî 35/2

Bana kan yutdurup bülbül gibi ol gül gibi her dem

Elinden gonca-veş câm-ı şarâb-ı ergevân gitmez

Âşğın, sevgiliye hayranlığı onu çılgına çevirecek boyutlardadır. Aşk ateşiyle söylediği sözler, attığı feryat ve figânlar, yazdığı şiirler akıllı insanların kabul edeceği sınırı aşmıştır. Bahar akşamlarında, eşinden ayrı düşen bülbülün ötüşü de insanlara çılgınca bir müziği anımsatır. Bu nedenle bülbülün diğer bir sıfatı çılgındır. Bülbül-i şeydâ, bülbül-i şûride ve bülbül-i âşüfte gibi tamlamalar âşğın bu çılgın durumunu anlatmak için kullanılır;

Bu çağı gâfil olma hoş geçür ey bülbül-i şeydâ
 Ki yıl bir 'ömrdür bir yıl gerek bula bu çağı gül

Vasfî 35/3

Gül yanağın hasretinden bülbül-i şeydâ-yı râz
 Âh eder gül hasretinden derd ile nâlân gelir

Nesimî 51/3

Gönül feryâd ile efgânlar eyler kûy-ı canânsuz
 Sanasın bülbül-i şûridedür kalmış gülistânsuz

Vasfî 21/1

Virdümüz olsa nola zikr-i cemîl-i hüsn-i dost
 Bülbül-i şûridenün ezkârı gül eğlencesi

Zâfî 1623/4

Saçdılar sünbüllerin gül-berg-i rânâ üstine
 Bülbül-i şeydâ gibi 'uşşâkı hayran itdiler

"Amrî 23/4

Âteşîn gülzâr arasında olur bülbül gibi
 "Amrî-i şeydâyı gör şûride-hâl oldu yine

"Amrî 106/8

Bülbülün ağlayış ve inleyişleri Kâ'be'ye giden bülbülün orada İrem Bağı'nın gülünü görmesiyle başlar. Diğer kuşların şikâyet etmeleri ve bülbülün çağrılıp sorguya çekilmesi sonucunda, aşk şarabıyla mest olduğu için inlemesinin câiz oluşu, bülbüle bir kudsiyet kazandırır. O artık ilâhî aşka düşmüştür. Bu yüzden ona eziyet etmek doğru değildir;

Çin etme yâ kaşuñı gönül murgını görüp
Atmak revâ mı bülbül-i kuds-aşiyâna tîr

T. Yahyâ K21/3

Kâ'be-i kûyuñda oldum bülbül-i kuds-aşiyân
Atma tîr-i gamzeñi idüp keman ebruñı çîn

T. Yahyâ K13/20

Dîvân Şiiri, şâirlerin kendisini bülbüle benzettiği beyitlerle doludur. Şâirler bülbüllerin her türlü davranışını ve özelliklerini, kendi aşklarını daha etkili biçimde ortaya koymak için kullanmışlardır;

Ehl-i 'ışkun dil-i hûninün adın gül kodılar
Bâg-ı kûyuñda benim adımı bülbül kodılar

İsmetî 19/1

Beyitte şâirin dediği gibi âşğın adı bülbüldür;

Ya ilâhî beni de bülbül-vâr
"Amrîyem zâr ü nâ-tüvân eyle

"Amrî 95/9

Şâirler, kendilerinin bülbüle benzetilmesi için Tanrı'ya niyazda bulunurlar. Bu dileklerinin temelinde bülbülün tutkun olduğu gül ile âşğın bağlandığı sevgilinin özdeşleşmesi vardır;

Ne gâfil oda kalmışsın bu mevsimden sen ey gâfil
Çü bülbül gülden ayrılmaz vü âşık yâr-ı mahremden

Nesimî 346/10

Şâir, sevgiliye, kendisi için bülbüle benzediğini söylese de sevgili onu dinlemez;

Didüm ey gonca-dehen bülbülünem rahm eyle

Didi billâhi beni ko yûri bir az öterek

'Amrî 64/4

Şâir devamlı olarak sevgilinin güzelliğini överken kendisini çoğu zaman bülbüle, kimi zaman da bülbül yavrusuna benzetir;

Zîhi şüyû'-ı mekârim ki beççe-i bülbül

Eder terâneden evvel medâyihin ezber

Nedim K11/43

Şehâ vasfın gülistânında bir bülbül durur Vasfî

Ki tekrar itdügi her lâhza medhüñ destânıdur

Vasfî K9/10

Şâirin adının bülbül gibi bilinmesi ve aleme yayılması sevgilinin yüzündendir;

Yüzün durur cennet gülü boyun hakikat servidir

Aşkında ben bülbül kimi âlemde destân olmuşam

Nesimî 252/2

Eşk-i gül-gûnumla çevrem gülsitân itdüñ yine

'Aleme ben 'andelîbün dâsitân itdüñ yine

Zâfî 1242/1

Şâir, bülbül gibi feryad etmeyi aşkını dile getirmenin en güzel yolu olarak görür;

Dil-i kûdek-mizâcum cism-i nâbudumda pür-feryâd
 Figân-ı beççe-bûlbûl âşikâr ü âşiyân gâib
 Fehim-i Kadîm 19/2

Dirîğ u derd ki ârâm-ı cândan ayrıldum
 Figân ki bûlbûl idüm gülistândan ayrıldum
 Vasfî 46/1

Âşıkla (Şâir) bûlbûl arasındaki bütün benzerliklere rağmen kimi zaman şâir içine düştüğü aşkın, çektiği çilelerin, inleyiş ve feryadlarının bûlbûlde bulunamayacağını söyler;

Dilimle uğradım kayde ben bu âlemde
 Ne bûlbûl uğradı ne tûtî-i şeker-güftâr
 Nedim K8/20

Ey bûlbûl-i diyâr-ı nigâr etme iftihar
 Nâr-ı cefâ-yı yârı baña gülşeni saña
 T. Yahyâ 14/3

Şâirin feryadları öyle acı doludur ki onu duyan bûlbûl ötüşünü keser;
 Ehl-i feryâdım deyu feryâd iderdi 'andefb
 Sıklığı dindi işidüb Zâtî'nün feryâdını
 Zâtî 1572/5

Dindürür söylese bûlbüllerinüñ sıklığını
 Ne güşâde gül-i gülzâr-ı cinânlar var imiş
 Hayretî 161/2

Senden ey bûlbûl füzûndur bende mihnet fasl-ı gül
 Sensen ü miñ tâze gül hâlâ men ü miñ tâze dağ
 Fuzûlî 145/3

Hezârın anladığı gencenin küşâyışidir
 Bu gülşen içre begim harharı benden sor
 Ş. Gâlib 104/2

Şâirin sözleri o denli güzeldir ki bülbül ondan ancak ders almalıdır;

“Amrîyâ bülbül-i kudsîye sebâk virseñ olur
 Sözlerüñde senüñ insâf ki çok sır gördüm
 “Amrî 70/5

Şâirlerin şiirleri de bülbüllerin ötüşünden ve güle söyledikleri nağmelerden üstün tutulmuştur;

Her harf-i şûhu bülbül-i şeydâya nazmımuñ
 Bir gülistân tebessüm-i gül armağan verir
 Nedim K3/56

Bir tâze gazel didüm yine canânım üstine
 Bülbül işitse gül saçar dîvânım üstine
 “Amrî 112/1

Şâir sonunda gerçeği söyler; bülbülü dile getirenin gül değil aşığın sevgiliyi öven şiirlerle dolu dîvânıdır;

Gül degül âşık idüp bülbülü söze getüren
 Medh-i hüsnüñde olan defter-i renginümdür
 “Amrî 19/5

1.8.2. BÜLBÜL - GÜL

Bülbül ile gül ilişkisi, sevgili ile âşık ilişkisi gibidir. Bülbül ve gül birbirinden ayıramazlar. Gül; kokusu, rengi, yaprağının parlaklığı ve diğer nitelikleriyle

sevgilidir. Bülbül ise tnn içtenliği, eşine dknlğ, geceler boyu dem çekerek t ile aığı simgeler. Bülbül nlden yapılmıştır. Gle karşı feryad etmesi ilhi takdirdir;

Nin ben zr olam her lahza ey meh sen yüzi glsz

Yaramaz k'ola bülbül glsz  gl blblsz

Vasfı 20/1

Nzı glden niyzı bülbülden

Aılr dilde gizlenen esrr

"Amrî 20/5

Bülbül, seher vaktinde öterken gl dalına konduğu için güle baktığı ve gln, onun önünde, sayfalarını sabah rüzgarlarının aığı bir defter veya bir kitap olduğu söylenir. Bülbül buradan ak yetini okur;

Dstn-ı mihr okur hep n-i glden hezâr

Neylesn ammâ ki yok gllerde g-ı i'tibr

Nev K15/1

Hmedr minkr-ı bülbül medhine cnnumun

Berg-i glden ideyin evrkn dvnumun

"Amrî 55/1

Bir zebandur Şerh-i gam takririne her berg-i gül

Eylemez bhude gl gördükçe efgân 'andelîb

Fuzûlî 34/2

Budur defter-i glde mastr olunan

Budur bülbülün virdi her subh-gâh

"Amrî T2/3-5

Bülbülü gördüm yine ders-i gülistânı okur
Geh döner gül defterinden vird-i sübhânı okur

Muhibbî 124/1

Her kuşun bir mahalli vardır. Bülbülün yuvası, mekânı gül bahçesidir. Bağda, bahçede, çiçekler arasında, kimi zamanda dağlarda gezerse de, daha çok gül dalında veya yaprakları arasında görünür;

Gel temâşâ vaktidür gülzârı seyr it k'andadır
Âşık-ı şûride bülbül dilber-i tannâz gül

Vasfî 37/4

Cennet-i adnî gülistânı yüzüñdür şek değıl
Ey gülistânında ruhu'llâha Rıdvan 'andelîb

Nesimî 17/10

Haddi devrinde Nizâmî tutduğı kuyuñ vatan
Bu gül ki vaktinde bülbül gülşeni mesken tutar

K. Nizâmî 25/6

Cemâlün gül-sitânında dehânuñ
Belâgat bülbülünün âşiyânı

Zâtî 1653/4

Lutf kıl Vasfîyi redd itme ki ey şeh yaraşur
Gülşen-i cennet-i kûyunda anuñ gibi hezâr

Vasfî K8/21

Kühsâra seyre gitdügün işitdi gâlibâ
Taglara düşdi gülşeni terk eyledi hezâr

Hayretî 84/8

Bülbülün gül bahçesinde ve gülle beraber olduğu zamanlar neşeli olduğu yegâne zamanlardır. güzel sesiyle, güle övgüler yağdırır;

Mu'cizi bir gülşen-i pâkizedir kim istese
Andelîb ol gülşene Dâvûd- hoş- elhân olur
Fuzûlî K7/23

Bağ-ı medhinde olur cümleye gâlib tenha
Bahs için gelse eger bülbül-i hoş-nağme hezâr
Bâkî K9/49

Bülbül hezâr şevk ile idüp nevâ-yı îd
Saldı cihan içine sedâ-yı salâ-yı cîd
Hayretî K3/2

Gül sözcüğü cinaslı kullanıldığında, kendisine "ağlamak" düşen bülbülün ötüşüyle tezat oluşturur. Gül, bülbüle daima eziyet eder, acı çektirir;
Agladuguna Nizâmi n'ola yâr olsa ferah
Gül güler bülbül-i şûridesi nâlân olıcak
K. Nizâmi 56/5

Ferahdan goncenin gül-gûn yanağı gül kimi güldü
Ki manzumu yine güldür çemende bülbül-i zârün
Nesîmî 221/3

Bülbül-i bağçe-i ye's teselli bulmaz
Yazsa tâvus-sıfat ger per ü bâl üstine gül
Fehim-i Kadîm 196/2

Sen ey bülbül kebâb-ı aşk-ı gül olmuşsın
Be yana yana hey miskin nedür hâlün kül olmuşsın
Hayâlî 302/8

Kızıl gül ârızın gonce dehânın
Salıpdır bülbülü efgâna hâlin

Nesîmî 223/4

Bülbüller inleden gül-i ra'nâ degül misin
'Âşıklar agladan büt-i zîbâ degül misin

"Amrî 79/1

Yüzünü gördükçe efgân itsem ey dilber n'ola
N'eylesün feryâdlar gül görse bülbül itmeyüp

Vasfî 7/2

Gül, bülbülün kanıyla beslenir. Bülbülün kanını allık olarak yüzüne sürer,
rengini ondan alır. Bülbülün kanlı gözyaşlarıyla binlerce taze gül açılır;

Suvarmasa ciger kanıyla bülbül
Kızıl gül mi virürdi gül nihâli

"Amrî 130/3

Ruhun devrinde efgân eylesem men' itme ey dilber
Ki gül hengâmına revnâk viren bülbül figâındur

Vasfî K9/7

Alub bülbüllerün âl ile yüzine çalmış
Anuñcün ol gülün bu vech ile ruhsârî âl olmuş

Zâfî 587/2

'Arızı Zâfî hayâsından kızarmasun mı gül
Bülbül-i dil- hastenüñ sürdi yüzine kanını

Zâfî 1598/7

Sürâhi nâlesin artursa n'ola

Figân-ı 'andelibe çün gül-i sır-âb olur bâ'is

Bâkî 29/3

Degül gonca büride kelle-i pür-hun-ı bülbüldür

Ki bağ içre görüp olmuş ruh-ı gül- hîzüne kurban

Fehim-i Kadîm 226/3

Bülbülü yakan gülün lakaydlık ateşidir. Kül rengindeki tüylerinden dolayı bülbül aşk ateşiyle yanarak göğe savrulmuş kül gibidir;

Sanma kim bülbül açar uçmaga bâl ü perini

Gül yakup anı savurmuş göge hâkisterini

Fuzûlî 295/1

Yakmuş bir âha ey gül-i ra'nâ tahammülün

Bağrıñ ne yakdın âteş-i hasretle bülbülün

Ş. Gâlib 207/1

Diğer yandan bülbülün yanışının gerçek sebebini şöyle açıklar;

Câni âhumdur yakan ol dilber-i şengül degül

Sûz viren bülbüle 'ışk âteşidür gül degül

"Amrî 65/1

Gül'ün câmi, sevgilinin minareye benzetilmesi nedeniyle, bülbül de kur'ân okuyan mukriye teşbih edilir. Kimi şiiirlerde de sevgilinin boyu (serv) minareye, gül dalı minbere benzetilerek bülbül, müezzin, vâiz, hatip olarak tasavvur edilir;

Hezâr şevk ile serv üstine çıkup bülübül

Zebân-ı hâl ile bu şi'ri eyledi tekrâr

Vasfî K1/10

İçinde kürsileri âşiyân- devletdür
Kıra'at ehli ki var bülbül-i hoş- elhândur

T. Yahyâ K4/10

Bir nemed-pûş ehl-i dil sâhib-nefs gûyende
Tekye-i gül-zâr olmuşdur mekânı bülbülün

Zâtî 747/2

Hâled-i zühd ile bülbüller nemed-pûş oldılar
Anlarun tesbihine güller kamu gûş oldılar

T. Yahyâ 114/1

Safa-yı kâlb ile ârâm-ı cân idindiler

Sadâ-yı bülbül ile savt-ı ehl-i Kur'ânı

T. Yahyâ K6/13

Bülbül-gül ilişkisi sadece bu dünyaya münhasır değildir. Gülün kitap sayfalarına benzeyen yapraklarının, bülbüle kefen olması ile bu sevdanın, bülbülün ölümünden sonra da devam edeceğini düşündürür;

''Berg-i gülle andelîb-i zâr-ı tekfîn ettiler

Bir gülistân beytini üstinde telkîn ettiler

İzzet Molla ⁹

Har-ı hecr ile ölen bülbül-i şuride- dilüm

Yaraşur ger olsa gülberg-i târiden kefeni

K. Nizâmî 120/9

Goncayı açtıran bülbülün ötüşüdür. Bülbül güzel sesiyle aşkı okudukça, gonca tebessümlerle açılır;

⁹ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.83.

Sadâya bülbül itdükde terennüm

Safâdan gonca eylerdi tebessüm

T. Yahyâ Mes2/91

Sabâ rüzgarı, gülleri eğerek bülbülün rahatça konmasını sağlamak ister. Ancak kimi zaman da soğuk rüzgarlar eser. Gül ile bülbülün arasına küslük girer. Gül bu soğuk rüzgardan donar, bülbül de istekle figân etmez;

Gülleri egdi sabâ bülbüle meyl eylemege

Ola kim irişe maksudına ol âşık-ı zâr

Vasfî K8/8

Bâddan beñzer k'ara yirde sovukluk düşdi kim

Germ olup şevkına bülbüller itmezler figân

Vasfî K7/6

Gülün kulağa benzeyen şeklinden hareketle bülbülün gözyaşlarından küpe yaptığı ifade edilir. Sabah vakti gülün üstüne düşen şebnemler ya da şimşekler gülün kulağını tıkamıştır. Bu yüzden bülbülün feryadlarını duymaz;

Ey 'andelîb âh u figânda ne fâide

Virdün kulağın eyledi âb-ı gurur berk

Zâtî 815/2

Görünen şebnem degül çarhuñ eritdi subh-dem

Ateş-i âh-ı belâbil yüreginüñ yagını

Zâtî 1723/3

Şarap ve kadeh anlamına gelen "bülbüle" kelimesi cinaslı olarak bülbül ile benzerlik içinde yer alır;

Bülbüle gibi kusturur yidüğünü kişiye devr

Bülbüle gûş ur al ele sâgar-ı dil-güşâdeyi

Zâtî 1656/3

Bülbül olmuş öter her dem sürâhi kulkulı

Arada gûyâ kadehler san gül-i handândur

Muhibbî 179/2

Bülbüle âvâzı beñzer bülbüle

İtmese bülbül negam sâkî ne gam

Zâtî 947/3

Gül oldu meclis içre yine sâgar

Sürâhi bülbül olmuş kulkulı var

Muhibbî 191/2

Bütün güzelliği ve gösterişine rağmen gül, bülbülün değersiz hırkasını kıskanır;

Tâc-ı la'line gül-i gonca-i kütâh-hayât

Reşk ider bülbülünün hırkâ-i peşmînesini

Fehim-i Kadîm 269/4

Gül'ün sevgiliye, gül bahçesinin sevgilinin bulunduğu yere teşbihi, bülbülün gül dalına konmasını engelleyen, her seferinde göğsüne batarak canını yakan hatta öldüren, vuslatı engelleyen dikenlerin de rakibe benzetilmesine yol açmıştır. Bülbülü gülden, âşığı sevgiliden ayıran, hicrana düşüren rakıbdır, dikendir ;

Pâyına ben bülbülün bir hâr-ı hicrân batdı kim

Çak depemden çıkdı ey yüzi gülistân acısı

Zâtî 1484/3

Bağrım yandırdı hicrin hârı ey cennet gülü
Bülbülün bağrında hergiz gülden ol hâr olmasın

Nesimî 328/9

Her ne dem ol gül-beden semt-i tegâfulden geçer
Sûzen-i hâr-ı tahassür çeşm-i bülbülden geçer

Ş. Gâlib 83/1

Bütün güller daima dikenlidir. Güllerin hemen altında bulunan dikenler güllerin yapraklarına değerek onların da yırtılmasına sebep olur;

Hârdır tahrîk-i bâd ile libâsın çâk iden
Yokdur ey hâce güle hergiz ziyânı bülbülün

Zâtî 747/4

Rakib olarak kişileştirilen dikenin güle zarar vermesi bülbülün acısını daha da artırır;

Hârlar dâmenüñe gül gibi el urmuşlar
Gül idüñ sen yine bülbül gibi zâr olmuşsın

Vasfî 55/3

Bütün bunlara rağmen gül dikensiz olmaz. Bu beraberlik gülün gülmesine, açılmasına sebep olur. Diken gülün hem-demidir;

Gülşen-i dehri yaka sûziş-i âh-ı bülbül
Küllî hûbun ne revâdur ki tuta hâr etegin

Zâtî 1149/6

Vaz gelmez çünkü ol gül hem-dem- i hâr olmadan
Assı ne ey dil aña bülbül gibi zâr olmadan

Vasfî 67/1

Hârlardur hem-demüñ nâlem işitmezsin benüm

Gülsin ammâ dinlemezsin bülbülüñ âvâzesin

Vasfî 60/4

Gülün, dikene gösterdiği yakınlık bülbülün feryadlarını artırır;

Yâri ağyâr ile gördüm san gül oynar hâr ile

Bülbül-i şûride-veş âh u zârüm aldılar

Muhibbî 83/3

Çemen sahnında gülsün oynasın gül

Diken zahmıyla bülbül aglasun zâr

'Amrî 35/7

Bülbül-i müştâkuñuñ agladuğın yâr işidüp

Hârlarla açılır mı verd-i handânüm benüm

Bâkî 345/2

Gül gibi gülmiş açılmışsın rakîb-i hâr ile

Nice feryâd etmesün bu bülbül-i zâruñ senün

Zâfî 812/6

Bülbül kimi zaman dikenden kimi zaman da gülden şikayetçidir;

Şâkirem senden saña ben göz dikenden iñlerem

Sanma güldendür dikendendür figânı bülbülüñ

Zâfî 747/3

Hâr neyler bülbül-i bî-çâreye güldür iden

N'itdi düşman zâr u nâlân eyleyen sensin beni

'Amrî 117/2

Bunlara rağmen acı çekmeden âşık olunamayacağı, ciğerini dikenle yaralamadan yanık aşk sözleri söylenemeyeceği bu yüzden bülbülün, birer muhabbet kancasına benzeyen dikenlerden ayrılamayacağı da Dîvân Şiirinin bir başka gerçeğidir;

Nice terk ide gül ü gülşeni kim olmuşdur
Bülbülüñ göñline kullâb-i mahabbet her hâr

Vasfî K8/6

Güle karşı sözi sûziyla cigerler mi yakar
Bülbülüñ cevr ile bagrı tolu hâr olmayıcak

Vasfî 27/2

Bunca mihnet çekmeyince her dikenden bir zaman
Bülbül-i âşık kimi çağırma gül-zâr isteme

Nesimî 387/8

Bülbülün rakîblerinden biri de kargadır. Kötü sesi, kara, hantal ve çirkin görüntüsü, daha çok leş ve artıkla beslenmesi nedeniyle kötü bir üne sahiptir. Gül bahçesine gelmesi hele kendisiyle bir tutulması bülbül için acı vericidir;

Olınmaz hem-dem rakîbe Hayretî
Hem-nefes olur mı bülbül zâg ile

Hayretî 413/5

Ne bilür hâlümü işkuñda rakîb ile benim
Bilmeyen kıssasını bülbül ü zâg u kafesüñ

K. Nizamî 59/6

Bülbül-i haste-dile nâleler itdürmek için
Zâg düşlendi dirîga nideyin gülşenüñe

"Amrî 109/2

Gel olma zâg-veş ebter yegil tûfî kimi şeker

İşit bülbül neçe öter konuban gül budaguna

Nesimî 393/2

Bülbülün birlikte anıldığı diğer bir hayvan da yılanıdır. Yılan gül ağacının dalına çıkamaz. Diğer ağaçlardaki kuş yuvalarına tırmanıp, yavrularını yiyebilirse de gül ağcına yuva yapan bülbüle zarar veremez. Gülün etrafında dolandığı için yılan, bekçiye de benzetilir;

“Efî-i sermâ bulursa lânesin bülbüllerin

Sahn-ı gülşende komaz bir dânesin bülbüllerin

Sâbit

Sarılıp çıktı dıraht-ı ömrüne mâr-ı ecel

Âşiyân-ı tende yatur bülbül-i cân bî-haber

Necâti¹⁰

Sen ol hidfv-i cihânsın ki ahd-i lütfunda

Nigâhbanlık eder âşiyân-ı bülbüle mâr

Nedîm K8/36

Pervâne, ışık etrafında devamlı döner ve sonunda ışığa çarparak yanar. Sevgilinin boyu muma,yanağı ışık saçan ateşe benzetildiğinden pervâne de ona hayran olan âşığı temsil eder. Ancak bülbülle kıyaslandığında, pervâne, aşk yolunda bülbülden önce gelir. Bülbül sadece öterken, pervâne kendisini aşk ateşine atarak yakar. Bu yüzden şâirler pervâneyi överler;

Gül yüzün şem'ine uğrar kanda bir pervâne-vâr

Hoş nevâyi sâz eder dâim nevâ-yı 'andelîb

Nesimî 16/6

¹⁰ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.83.

Cân virmek o şem'-i ruha göz göre kolay mı
Bülbül öte tursun hele pervâne beridir

Refî 57/8

Olmadı gül yanaguñ şem'-i şeb-efrûz henüz
İrmedi bülbüle pervâne gibi sûz henüz

K. Nizamî 44/1

1.9. ÇAYLAK (ZEGAN)

Daha çok zâg u zegan tamlamasıyla adı geçer. Alçaktan uçar. Şahin, kartal gibi hayvanların yakaladığı avlardan yiyerek beslenen bir kuştur. Bu niteliği ve renginin bozluğu nedeniyle rakible ilgi kurulur;

Bülbüller oldu hâr-ı belâlarda mübtelâ
Bezm-i safâda zâg u zegânlar taraf taraf

Hayretî 177/3

Sâye gibi bir kadem ayrılmayıp zâg u zegan
Murg-ı can serv-i revânumdan cüdâ düşmek ne güç

Hayretî 33/3

Her hangi bir yere, yuvaya, kayda bağlı olmaması kararsızlık belirtisi olarak düşünülür. Bu yüzden çarh (felek) kavramıyla benzerlik kurulur;

Zîr ü belâdur kamu evza'-ı nâ-hem-vâr-ı çarh
Şol zegân gibi ki gâh ünsâ olur gâhi zeker

Nev'î K 12/69

1.10. DEVEKUŞU

Gövdesinin iriliği, başının küçüklüğü nedeniyle, dünya malına düşkün kişileri yermek manasında ifade edilir;

Kor giresi bogazı için çalışır müdâm
Döndi deve kuşına bu cemiyet-i beşer

T. Yahyâ K 25/18

1.11. DOĞAN (TOGAN)

Sarı renklidir, yırtıcı kuşlardandır. Şahin, kartal gibi özelliklere sahiptir. Bu tür kuşlar diğer hayvanları avlayarak beslendiklerinden ömürlerinin kısa olduğu görüşü yaygındır. “Alıcı kuşun ömrü az olur.” atasözü bu inancı dile getirir;

“Çok söyleme bu darb-ı meseledir ki Belîğ
Ömrü az olur yırtıcı olan kuşun” beyiti de aynı mânâyı ifade etmektedir.

Alıcı kuşlar ekseriya avlayacakları hayvanın ardından uçarken sert bir yere çarparak ölürlür. Yahut avcılar tarafından öldürülürler.

“Yaşar herkes güm-azâr olduğunca
Doğan durmaz ziyâ-kâr olduğunca
Laedri”¹¹

Doğan, avcılığı, süzülüp avını yakalaması nedeniyle sevgilinin gözleriyle benzerlik içine alınır;

Süzülmüş uykusuz kalmış togan gibi elâ gözler
Beğenmez her bir avı almağa gönlüm kuşın gözler

Ref'î 91/1

¹¹ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.341.

Övülenin, düşmanların kanını bağışlamasında yine doğanın avcılık yönü söz konusu edilir.

Uçurma murg-ı canım mağlub olanların

Ömr-i kasiründe sebep olma toğan gibi

T. Yahyâ K 34/28

Doğan, daha çok şâirin kendisi veya âşğın gönlüdür. Sevgili avcı olarak düşünüldüğünde âşık, sevgilinin kolunda tuttuğu doğan olmak ister ,

Ele bir âşıkın gönlin alır her lâzha ol dilber

Benim yarum sipâhidür elinden bir toğan gitmez

Vasfî 23/5

N'îçün almaz gönlümün şeh-bâzını ol şah ele

Şeyhlerün hod dayıma olur doğan eglencesi

Zâtî 1814/8

Şâir, değersiz rakipleri avlamak için gönderilen doğana benzer;

Yahyâ ser-i Hayâlîde Rum ili takyesi

Gûyâ ki bir togandur anı zâga saldılar

T. Yahyâ 118/5

Tırnaklarının eğriliği doğruluktan sapmış kişileri ifade eder;

Can virur girse toğan pençesine murg-ı şikâr

Eğrilerden tokunur zümre-i mazlûma ziyan

T. Yahyâ K. 22/26

1.12. DÜRRAC (Çil Kuşu)

Aşığın, şehbâza benzeyen gönlü, sevgilinin dudaklarına duyduğu özlemle ve kederle ufalanıp, Hümâ sevgilinin avı olan dürrâca benzetilmiştir;

Lâl-i nâbun gussasın yimek dem-â-dem ey hümâ
Gönlümün şeh-bâzını hem kebk-ü-hem dürrâc eti

Zâfî 1777/4

1.13. GÜVERCİN (KEBUTER, HAMAME)

Güvercin kolay eğitilmesi, alıştığı yuvaya tekrar dönmesi, uzun mesafeler uçabilmesi gibi özelliklerinden dolayı eski dönemlerde haber ulaştırmak amacıyla kullanılmıştır. Bu yüzden haberci, posta kuşu olarak bilinir. Avlanarak kebab yapılması, havada takla atarak ve dönerek uçabilmesi şiirlerde sözü edilen özelliklerindedir.

Güvercinin gözü kırmızıdır. Bu yüzden şarapla ilgi kurulur. Gözünün kırmızılığı, âşıktan sevgiliye haber götürürken yolda rakibin taşlaması sonucunda, görevini yapamadığı için ağlamaktan gözlerine kan dolmsındandır;

Benüm nâmem irişmez ol Hûma-yı izzete gördi
Kebûter ağlamakdan gözlerini kana döndürdi

Nev'î 508/4

Aşığın, ayrılık acısıyla dolu mektubunu sevgiliye iletmek isteyen güvercinin gözüne, mektuptaki sözlerin etkisiyle bağrının kanı dolar. Bu yüzden gözü kırmızıdır;

Firak-nâme-i derdüm cenahına ericek
Kebûterin gözine bağı kanı gelmedi mi

Hayâlî 433/86

Güvercin, gözünün rengi nedeniyle şarap olarak da ifade edilir;

Hûn-ı kebûter ile pür olup yine kü'us

Devr-i piyâle göstere mi dîde-i horus

Bâkî 212/1

Güvercinin en önemli özelliği haber iletmesidir. Âşıkla sevgili arasında, âşığın ateş dolu sözlerini taşı. Bu yüzden kendisi de yanar;

Nâme bir sorsam o şehbâze heman yırtılarak

Dest-i ümmidin eder bâl-i kebûter kağıd

Ş. Gâlib 55/5

Nâmeler uçuralum yine kebûterler ile

Ola kim okuya ol dilber-i şehbâz gele

Zâtî 1366/5

Kebab olması hatırlatılır;

Döne döne olur iltince kebûterler kebab

Nâme-i pür-süzümü yâra kimünle gönderem

Zâtî 912/3

Sevgilinin yüzü ya da bulunduğu yer Kâbe'ye benzetilerek, âşık ona ulaşmak isteyen güvercin olarak tasavvur edilir. Ancak Kâbe'ye konamayışı onun bu arzusunu endeller;

Kapını koyup eger Kâbe kapusına varam

Harem hamameleri oturunca kum kum ider

K. Nizâmî 11/5

Sevgili ile güvercin arasında saç, güzellik, renk gibi bağlantılarla ilgi kurulur.
Sevgilinin beyaz örtüsü güvercine benzetilir;

Sandum ki arzu idüben âşiyânını
Bir ak kebûter uçdı ser-i servden hemân
T. Yahyâ 303/2

Sevgiliden haber getiren güvercin temizliği ve sevgiyi ifade eden ak güvercindir;

Ak kebûter yar işğinden getirdi nâmeyi
Ben şehid-i 'ışkun üstine felekten indi nûr
Zâfî 169/3

Sevgili kimi zaman güvercin oynatmakta ustadır;

Elden evrâkun salup bir bir uçurdu göklere
Benzedi bir dilber-i şûh- kebûter- bâze gül
Bâkî 301/2

Sevgilinin bakışları mavi güvercin gibidir;

Kebûd çeşmin edüp cilve- ger-i pür- nigehein
Peyâmı göklere erdi kebûter-i nigehein
Ş. Gâlib 206/1

Ayağına hal hal takılması, kimilerinin boynunda dairevi çizgilerin bulunması, havada dönmesi güvercinle gökyüzü (felekler) arasında ilgi kurulmasına yol açmıştır;

Gök kebûterdir fezâ-yı 'ışkun içre bu felek
Hâleyi ana kamer halhal idübdür ey melek
Zâfî 683/1

O tarem felekten de berter gibi
 Meh üstünde konmuş kebûter gibi
 Nedim Mes. 10/43

Sevgilinin saçlarının, bakışlarının alıcı kuş olarak tasavvur edilmesi, âşığın gönlünün güvercine benzerliğine yol açar. Bu benzetmelerde güvercinin dönme, yanma, haber iletme, kebab olma, ürkeklik gibi nitelikleri âşığa veya gönlüne yüklenmiştir;

Der ü dest pür- tef ü sûz hazer ey hamâme-i dil
 Bu hevây-ı ateş-engiz yine âteşin per ister
 İsmetî 12/4

Döne döne oynadur dil-ber havâyi gönlümü
 Dil- rübalar Zâtîya ekser kebûter-bâz olur
 Zâtî 387/5

Süzüldüğünce çakır keyf çeşm-i şehbâzın
 Hamâme-beççe gibi sakır sakır titrer
 Nedim K 11/18

Bin murg-ı can titarsa da şahin-i çeşm
 Ahir yine kebûter-i dildir gıdâ sana
 Ş. Gâlib 13/3

Kaçdukça dil kebûteri müjgânun okları
 Ardından önine geçer anuñ irer yeter
 Hayretî 95/4

Övülenin gücü güvercinle ilgili niteliklerle anlatılır. Bazen kılıcı, bazen askerlerinin avı bazen de kudreti güvercine benzer;

Nazar idince şükûh-ı gürûh-ı leşker ile
 Hamâme gibi düşer yire döne döne hümâ
 T. Yahyâ K12/28

Evc-i kadrinde kebûter-veş döner çarh-ı kebûd
 Kasrının kim 'arş u kürsi aña eyler intisâb
 Fehim-i Kadîm K 5/37

Ne tiğ kanadlı kebûter-i peygâm
 Nüvişte zîr-i perinde helâk-ı düşmen-i 'ur
 Ş. Gâlib K 18/4

Güvercin yuvada yetiştirilir;

Havalanma sakın âvâre gezme âşiyân-gir ol
 Kebûter- hâne-i sıdk usafadır matbah-ı Monla
 Ş. Gâlib K 8/9

Ayağındaki halhal ile sekerek, nazla yürüyen sevgiliye benzer;

Şeref-i nâm-ı şerîfinden okursa hâki
 Bulunmaz rağbet-i halhal-i kebûter hatem
 Bâkî K 20/23

1.14. HOROZ (Dîk, Horuz, Horus)

Horoz, başındaki ibiklerin şekli ve rengi ile çeşitli düşünüşlere konu olur. Sivri ve şah şah (dilimli) olan ibiği kırmızıdır. bu yüzden baltaya teşbih olunur. Âşıklara acı çektiren sevgilinin de başında böyle bir baltanın olduğu tasavvur edilir;

Ey hümâ başından eksük olmasun bed-hâhunun
Kan bulaşmış bir teber hergâh mânend-i horos

Zâtî 572/2

Bir savaşıçı olarak düşünülerek, övülenin düşmanları ile ilgi kurulur ve “kızılbaş-ı nâ-bekâr” olarak nitelendirilir. Bazen de övülenin adaleti horozla temsil edilir;

Şahbâz ile husûmete kadir midür horoz
Terk eylesun inadı Kızılbaş-ı nâ-bekâr

Nev’î K 13/29

Güher dogurdı alem mâkiyânı
Per ü bâl açalı adlün horosı

Ahmet Paşa 29/2

İbik, kırmızı rengi nedeniyle şarap olarak ifade edilir. Sevgilinin içtiği şarap, âşığın gönlünün ve ciğerinin parçalarından yapılmıştır;

Laht-ı dîl ü pâre-i cigerdür
Dîk-i mey-i aşk-ı yâra serpûş

Fehim-i Kadîm Trk B.3-6/8

Eski astroloji kavramlarından “nesr-i ta’ir” (Kartal burcunun en parlak yıldızı) ile birlikte “horos-ı arş-ı nesr-i ta’ir” tanımlaması içinde kullanılır. Sabah vakti ötüşü, onun aydınlığı bekleyen ve güneşin gelişinden haberdâr eden bir hayvan olarak düşünülmesine neden olur. Bu tasavvur içinde âşığın âhı ile, horozun ötüşü ya da gökyüzü horozu karşılaştırılır;

Horos-ı Arş-u-Neşr-i Ta’irün ben bildüğüm bu kim
Huzûrî uçduğı vaki’dür âh-ı subh-gâhumdan

Zâtî 1207/5

Cihan-ı dün gice âhum odından bir tenûr itdüm
 Horos-ı Arşun uyhusun uçurdum bî-huzûr itdüm
 Zâtî 959/1

1.15. HÜDHÜD

Çavuş Kuşu veya İbibik kuşu diye de bilinir. Tepesindeki tüylerden dolayı “Sahib-i Külâh” diye adlandırılır. Dîvân şîrinde, Hz. Süleyman’a hizmet etmesi, Sabâ Melikesi Belkıs’a haber götürmesiyle ilgili rivayetlere bağlı olarak anılır.

Rivayete göre, Hz. Süleyman, Hüdühüd’ü su bulması için gönderir. Bir kaç gün geçtiği halde dönmez. Hüdühüd çok yüksekte uçarken Sabâ ülkesini ve onun kraliçesi Belkıs’ı görür. Bu haberi Hz.Süleyman’a iletir. O’da Belkıs’a hüdühüdle haber gönderip, dine davet eder;

“Ey nâme sen ol mahlikâdan mı gelirsin
 Ey hüdühüd-i ümmid sebâ’dan mı gelirsin
 Nâb’î

Hüdühüd-i nutkumu bâg-ı sühânımda görse
 Ola zindan dil-i Belkıs’a çemenzâr-ı Sebe
 Nazmî”¹²

Hüdühüdü Bilkisa resul eyledi
 Gör ki ne bildirdi Süleymanımız
 Nesîmî 198/11

Hüdühüd’ün diğer bir niteliği de görme yeteneğidir. Hz. Süleyman’a da bu yeteneği ile hizmet ettiği, ordularına su bulmada yol gösterdiği söylenir;

¹² ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.211.

“Nedim’in beyti bu kuşun yer altındaki defineleri de gördüğünü anlatıyor;

Hüdhüd gibi bînâ gerek anı arayanlar
Virânedede bûm olmağıla genc bulunmaz

Nedim 45/2

Bir iki, gün dî dedem oldunsa pinhân bâri gel
Bir neşat-âver haberle hüdhüd-i bînâ gibi

Nedim K 14/12

Başındaki tüyleri nedeniyle Ferhâd olayına telmih edilir. Bu tüyler baltaya, külünge benzetilerek aşk yolunda kendini öldüren âşıkla arasında ilgi kurulur;

Hüdhüde benzer ki sen murg-i dil-i Ferhâdsın
Başuna tîşe takılmış nâlede üstâdsın

Zâtî 1064/1

Takınmış başuna tîşe idersin nâle ey hüdhüd
Tapundur var ise murg-i Ferhâd-ı dil dâde

Zâtî 1433/4

Şâir bu tüyleri mana tacı olarak vasıflandırır ve kendini över;

Biz bülbülüz ey hüdhüd-i tac-âver-i ma'nâ

Feyz-i ezeli merd-i külahdâre mi mahsûs

Ş. Gâlib 168/3

Aşğın canı hüdhüde benzetilir. Ötüşündeki seslerden de yararlanılarak sevgiliye iltifat edilir;

Didüm hüsn iline kimdür Süleyman

Çağırıldı hüdhüd-i can didi bû bû

K. Nizami 91/4

1.16. HÜMÂ (Hümây)

Efsanevî bir kuştur. Hint Okyanusu'nda buluna adalarda yaşadığı söylenir. Güvercin büyüklüğünde olup, yeşil kanatlıdır. Hümâ'nın Kaf Dağı'nda, Çin'de, Hıta ülkesinde, Deşt-i kıpçak'ta veya Hindistan'da yaşadığı, serçeden büyük, bazı, saksaganı andırır bir kuş olduğu da bazı kaynaklarda geçer. Yere inmez, çok yükseklerde uçar, dirisi de ele geçmez, havada yumurtlarmış. Yavrusu da yumurtadan çıkar çıkmaz uçarmış. Bu sebeple Hümâ'nın ayakları olmadığına inanılır;

Ey hümâ başuma devlet konar ol gün depeme
Uçub uçub gelesin şeşperûni kondurasın

Zâfî 1119/4

Farkında ol siyeb per zill-ı hümâyâ benzer
Hakkâ bu kim yaraşmış ol tâc-dâre düşmüş

Bâkî 216/8

Başına kim ki düşmedi gölgesi anberîn saçın
Devlete sâdtık olmadı uğramadı hümâ yine

Nesîmî 368/8

Ol hümâ-sâye havâsını heves kulsın hemân
Devletü ikbal ile baht-ı hümâyûn isteyen

‘Amrî 77/2

İnanışa göre Hümâ kimin başına konar ya da pilsirse veya gölgesi düşerse o kişi yüksek makamlara, mutluluğa zenginliğe erişir. O'na Devlet Kuşu da denir. Kutsal sayıldığından Hümâ'yı bilerek öldüren kişinin kırk gün içinde öleceğine inanılır.

Edebiyatımızda hümâ-pâye (yüksek dereceli), hümâ-pervâz (yüksekten konuşan), hümâ-sâye (iyilikleriyle bilinen), hümâ-yı beyza-yı din (Hz. Peygamber), hümâ-yı ikbal (devlet kuşu), hümâ-yı lâ-mekân (Allah) gibi ifadeler oluşturulmuştur.

Dîvân Şiirinde; sevgili, âşık, övülen, saç, tug vb. kavramlarla benzerlik kurularak söz edilir. Hümâ-yı evc-i izzet, hümâ-tal'at, hümâ-yı nûr-bâl gibi sözler, onun yüksekte uçması ve gölgesi ile ilgili inanışları yansıtır.

Hümâ'nın mekanının belli olmaması ve yere konmaması sevgilinin güzelliği ve saçları için yapılan tasavvurlarda yer alır;

Zülfün ucu yirde -vü- niçün gönül hüsnündedir

Çün hümâ inmez yire konmaz kebûter Kâ'beye

Zâfî 1400/2

Dil giriftâr-ı belâ dil-ber hevâyî n'eylesün

Dâme düşmez yirlere konmaz hümâyı n'eylesün

Bâkî 370/1

Girdi dül zülfi hevâsiyle mekânın kim bilür

Bir hümâdır çıktı elden âşiyânın kim bilür

İsmetî 31/1

'Aşk-ı bâlâ-rev ruh-ı dildâra etmez iltifât

Ol hümâ-yı lâ-mekân gülzâre etmez iltifât

Ş. Gâlib 31/1

Sen hümâ-yı lâ-mekânsın kendözünden bî-haber

Gelmedin ta kim göresin menzil-i a'la-yı aşk

Nesîmî 217/5

Sevgili, Hümâ ile en çok ilgi kurulan unsurlardan biridir. Boyu, kaşları, saçları, çeşitli açılardan Hümâ'ya benzetilir;

Pâye-i dûn olmasun ey sebz-i teh gülgûn sanâ

Ben dedimse sâye-i murg-ı hümâdır kâmetiñ

Ş. Gâlib 211/7

Hümâdır lâne-i mehde per açmış

O hâl ile iki müşkin hilâlüñ

Fehim-i Kadîm 177/4

Kaşuñ üzre hâl-i ‘anber-bâruñı dir seyr iden

Bir hümâdur ‘arş-ı a’lâ üzre dutmuş âşiyân

Hayretî 352/2

Anın-çün pâdişâh oldum serâser cümle uşşâka

Hümâ-yı zülf-i dilberden başuma sâye düşmüştür

Muhibbî 161/6

Düşürmüş aya saçın zıllını vü gölgesini

Düşürmek ancılayın sâye şol Hümâyâ düşer

Nesîmî 77/2

Hümâ-yı zülfine şâhin olubdürür lâlâ

Lebi eger şekere dirse yaraşur dadı

Zâtî 1738/2

Şâir ile Hümâ ilgisi, daha çok şiirlerini yüceltmek için kurulur;

Midhatüñde iki mısra’la benüm her beytüm

Bir hümâdur sanasın uçmaga açmış per ü bâl

T. Yahyâ K. 18/38

Ol hümâ vasfında kuşlar kondurursın nazmuna

Zâtîyâ eş’ârunun bir şa’r konmaz üstine

Zâtî 1309/5

Şâirin kendisi Hümâ olarak tasavvur edilince, ya gölgesi “âh”ın üstüne düşer ve onu sultan yapar veya sevgilinin şebâz bakışlarıyla avlanır;

Ey hümâ Zâtî senûn sâyende sultânlık ider
 Dûd-ı âhı tutdı bir çetr-i hümâyûn üstine
 Zâfî 1305/5

Garazun sayd ise eydil o hümâ-pervâzı
 Şahbâz-ı nazar-ı himmetüfî sal yiter
 Bâkî 151/5

Övülenin iyiliği, adaleti, ihsanı ve yüceliği, Hümâ'ya benzetilir. Övülenin kimi beyitlerde Hümâ'dan üstün tutulur;

Asmân-pâye hümâ-sâye vezir-i a'zam
 Sâhib-i seyf-ü kalem mâlik-i nakz u İbrâm
 Nedim K. 9/25

Nûr-ı 'ayn-ı 'âdilân ya'ni hümâ-yı Saltanat
 Hâkim-i 'ali-himem Şehbâz-nusrat-âşyan
 T. Yahyâ K. 2/19

Sayende irur hümâ-yı tal'at
 Kim dedî sana ki sen hümâsın
 Nesîmî 2.Trç. B2/4/7

Biñ haşmet-i Süleymân bir mûra vire Yezdân
 Ger himmetüñ hümâsı üstine bıraga zıll
 K. Nizâmî K. 6/22

Mülkten dür olmasın zıll-i hümâ-yı re'fetin
 Dâima kılsın hümâyet şefkarin bî-kesleri
 Nedim K. 4/52

Gönülde ‘aşk-ı bî-pervâ mekân ister mi ister yâ
 Hümâ-yı evc-i himmet âşiyân ister mi ister yâ
 Ş. Gâlib 3/1

Yüksekte uçup, alçaklara konmamasına işaret edilir;

Kaşuñ üzre hâl-i anber-bârını dir seyr iden
 Bir hümâdır arş-ı a’lâ üzre dutmuş âşiyân
 Hayretî 352/2

Bir serv-i hoş-hırâma hevâdar olup durur
 Gönlün kuşu hiç alçağa konmaz hümâ mı ki
 Hayretî 453/4

Şâir, kanaatkârlığını överken, Hümâ’nın kemikle beslendiği söylentisini dile getirir;

Cîfe-i dünyaya çok meyi etmedim kerkes kimi
 Bir hümâ-tab’ım gıda besdir bana bir üstühân
 Fuzûlî K. 31/3

Bunların dışında naz, nefis, dua, ruh, cûn ve mektup kavramları çeşitli yönlerden Hümâ’ya benzetilir;

Yanar hasretle cân hat kıldı pinhân hal-i hindûsın
 Humâ-yı nâz ile dâm-e giriftâr olduguñ var mı
 Ş. Gâlib 359/4

Cîfedür cism-i münâfık nefsidür anûn gurâb
 Mü’minüñ bir üstühândur cismi nefsi cûn hümâ
 Handâni 5/4

Salar du'âsı hümâsını 'arş-ı 'alâya
Cihâda münkesirü'l-bâl olan fakirü'l-hâl

T. Yahyâ K. 20/2

Gönlüm benüm o kâmeti bâlâyı özledi
Togruldı uçdı serv-i cinâna hümâ-yı rûh

T. Yahyâ 44/4

Gözlerüñ şehbâzı kim minkârdur kirpüklerüñ
Cân hüsnâsın sayd ider şol zülf-i şahin-per gibi

'Amrî 143/4

Kuş gibi uç kanat bükey nâme-i hümâ-bâl

Ben kara yazulıdan kıl yâra 'arz-ı ahvâl

Zâfî 838/1

1.17. KARGA (ZAG, GURAB)

Karga, sesi, rengi, yürüyüşü, daha çok leş ve pislik yiyerek beslenmesi ve hakkındaki inanışlarla şiirlerde yer alır.

Çirkin sesi ve ötüşünden ötürü getirdiği haberlerin kötülüğüne ve uğursuzluğuna inanılır. “Kara haber uçurmak “ deyimi hem bu niteliğine hem de rengine bağlı olarak düşünülür;

“ Zülfi ki 'arz ider dil-i dîvâne halini

Bir zâgdur ki gaib olandan haber verir

Necâtî Bey¹³

Uçmasun yanluş haberler ol hümânun üstüne

Aşiyân-ı zâga varmak düşmez anun üstüne

Zâfî 1306/1

¹³ ÇAVUŞOĞLU, Mehmet.. Necâtî Bey Divânının Tahlili, (İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1971), s.267.

Sesinin ve ötüşünün çirkinliğinden dolayı hem rakipler hem de değersiz, boş konuşanlarla ilgili tasavvurlarda yer alır. Şâir bu şekilde kendisini de yüceltmış olur;

Gel olma zâg veş ebter yegil tûtî kimi şeker
İşit bülbül neçe öter konuban gül budağına

Nesîmî 393/2

Şunu kim zâg gibi hadd-i zâtı
Sevüp yâr ide birkaç mühmelâtı

T. Yahyâ Mes1/212

Kesdi 'ırkın Karga-zâdedir diyen düşmenlerün
Zağlanmış bir kılıçdır Bâkîya şi'rün senün

Bâkî Mat.9

Olur şerminde hasid nâzik-i tab'-ı şûhumdan
Olur mı tûtî-i guya zâg u zâgan nâzik

Ref'î 157/14

Gülistândan bülbülân me'yûs olub hâmuş hep
Her harâbe pür-sedâ bang-i gurâb-ı Mısır'dan

Fehim-i Kadîm Kıta3/6

Renginin siyah olması, gece, uğursuzluk, sevgilinin saçı, beni, hattı ve âşığın yarası ile ilgi kurulmasına neden olur.

Gece tasavvurunda gece ile arasındaki renk benzerliği ve geceye son veren sabahın şahbâz olarak düşünülmesi yer alır;

Şikâr kasdına bal açdı şahbâz-ı sefid
Gurâb-ı zengi-i şeb dökdi heybetinden per

Nev'î K. 11/2 “

Karganın yara olarak tasavvurunda renk ve şekli benzerliğiyle beraber âşığın zayıf bedeninin kurumuş fidana benzetilmesi önemli bir rol oynar;

San bir nihâl-i huşke konupdur nice gurâb

Dâg-ı siyahlar ki kodum cism-i lagara

Nev'î 428/4

Sevgilinin ayva tüyleri de karga ile renk ilişkisi içinde ele alır;

Anun çün uçar bâğ-ı ruhundan hatt-ı zâgun

Bilür ki makâm olmaz ona gülşen-i zîbi

Ahmed Paşa 9/6

Sevgilinin saçı ve beni ve beni de rengi dolayısıyla kargaya benzetilir. Gülistana benzeyen yüzün çevresinde zülûf, karga kanadı şeklinde hayâl edilerek, bahçelerde karga kanadından korkuluk asma adetine yer verilmiştir;

Meyl etme yüzde zülfüne kim konmaz aña murg

Bir gülistân içinde asılsa per-i gurâb

Hayâlî 3/4

Sabâ olan gül yüzünde sünbül-i pür-pîç ü tâb oynar

Sanarsın per açup gülşende bir müşgin gurâb oynar

Fuzûlî 70/1

Zâg halin ben koyup zülf-i siyâhın kıldı ag

Kurdı bir beg gönlümün şehbâzına bir kıl düzâg

Hayretî 167/1

Karga, Dîvân Şiirinde en çok rakible ilgili olarak anılır. Olumsuz özellikleri nedeniyle rakib, kargaya benzetilir;

Tûf verir bu şekkerin tadın lezzetin bilir
 Karga nider bu gülşeni zâga şeker ne fa'ide
 Nesîmî 359/4

Zâglar yiri digüldür sofiyâ
 Hayretî tek murg-ı gûyâ olmayan hiç gelmesun
 Hayretî 372/5

Söyleşür da'im rakib-i zâg amma bana
 Bülbül-i gûyâ gibi gonca-dehânum söylemez
 Zâfî 524/3

Ko zâga şûm hayâli mahaldür sen ey nigâr
 Öykünme çam ağacına serv-i bülend ile
 K. Nizâmî 105/6

Şâirler kedilerini de kargaya benzetirler. Kara bahtı, kötü kaderi veya içindeki derdi kargadır;

Öte gitmez sâkiyâ gül-zâr-ı dilden zâg-ı gâm
 Bülbüle gulgulde gâlib olmayınca bülbüle
 Zâfî 1441/2

Zâg-ı matem fütad-ı tâvusam
 Murg-ı şâdi vü gâm- saffir benem
 Fehim-i Kadîm 206/6

Bazı beyitlerde de şâirin rakipleri, sesinin ve ötüşünün çirkinliğiyle kargaya benzetilir;

Sadâlar eyler iken her makamdan bülbül
 Makam-ı gülşeni kıldı gurablar me'va
 T. Yahyâ K26/9

İki yüzlülük ve nefis düşkünlüğü insanları günaha dolayısıyla karanlığa sürükler. Rengi dolayısıyla bu tür menfi davranışlar karga ile birlikte düşünülür;

Cifedir cism-i münâfik nefsidür anuñ gurâb
Mü'minün bir üstühandur cismi nefsi çün hümâ
Handânî 5/4

Riyâzetinde riyâsı olan kişi bir zâg
Şu kim gıda ile ten-perver ola bir hamal
T. Yahyâ K 20/13

Kiminün taşı ak içi kara çün bayzâ'-ı karga
Kiminün sâfi çün dürrdür kimün 'aksince çün kallaş
Handânî 49/6

Karga sekerek yürüyüşü ile de Dîvân Şiirine konu edilmiştir. Hümâyunname adlı eserdeki bir hikâyeye göre kekliğin yürüyüşü ve sekişi karganın hoşuna giderek taklide koyulur. Kekliği, kendi türü arsında beğenilmek için taklit eden karga, nasihatleri de dinlemez ve sonunda kendi yürüyüşünü de unutarak şimdiki sıçramaya benzer yürüyüşü kazanır.

“Şâirlerimiz bu taklide telmihen bir çok nükteler yaratmışlardır;

Farisi şi'r yapar Rum'da şâir meselâ
Revişin zâg unuttur kevgi ederken taklid
Beliğ

Savlet-i hasm muâdil mi olur satvetine
Unuttur cünbişi taklid-i tezerv eylese zâg
Nazmi¹⁴

¹⁴ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.405.

1.18. KARTAL (Ukâb, Karakuş)

Kartal avcı kuşların en güçlüsüdür. Yüksek yerlerde yaşar, yere konmaz. Pençeleri güçlüdür. tırnakları çengel biçiminde ve sarı renklidir. Doğan, şahin gibi yırtıcı kuşları dahi avlar.

Dîvân Şiirinde, övülenin gücünü belirtmek için zikredilir. Kılıcın gücü veya iyiliklerinin bolluğunu veya bahtının açıklığı kartalın özelliklerine bağli olarak övülür;

Efendim dâima ikbâl-ü câhın pâ-y-dâr olsun

Değil ukaab u âhûû saña Ankâlar şikâr olsun

Nedim K. 33/1

Ol muşir-i pür himem kim himmet-i merdânesi

Perverişle behçe-i beççe-i pervâneyi eyler ukaab

Nedim Tar 32/7

Övülenin gücü ve güvenilirliğiyle kartalın pençesi ve kanatları arasında ilgi kurulur;

Sâye-i bâlinde bir dem rahat ümmidiyle kebke

İtdi amden kendini per-tâb-ı çengâl-i ukâb

Fehim-i Kadîm K 5/14

Kanadının büyüklüğü ve yükseklerde uçuşunu şâirin kendisini övmek için ifade ettiği niteliklerdir;

Hevâ-yı 'aşkın içre ben kaçırdım Kaf'a Simirgu

Cenâh-ı himmeti ol der ki mânend-i ukâb açtım

Bâkî 260/4

Bir gün ki bırakmış idi beyzâ-i gurâb
Tâvus-ı çarh açmış idi şehper-i ukâb

Şeyhî K12/1

1.19. KAZ

Beyaz rengi nedeniyle, tasavvufî bir tasavvur içinde tanrıya bağlılığı dile getirir

Görüp tedkîk ü tevîkin anın kaz
Demiş hakka vü sıdka etmiş âvâz

Ş. Gâlib Hik 3/39

1.20. KEKLİK (Kebk)

Keklik, ötüşü, yürüyüşü, yaşadığı yerlerin çeşitliliği gibi nitelikleriyle şiirlere konu olur.

Kekliğin ötüşü güzel ve neşelidir. Gülmeye benzeyen ötüşüyle neşe ve vuslatı anlatır;

Vuslat ü fûrkat tefavüt eylemez görmez misin
Kebk-i kühsâri güler gülşende ağlar andelîb

Nev'î Muk 8/2

Bazı beyitlerde, kekliğin kırmızı olan gözyaşlarının sebebi olarak fazla gülmesi ve bu gülmenin sonundaki ağlaması gösterilir;

İtmesün devrinde hergiz kâhkaha kebk-i deri
Giryeden çün gözlerini kan idersun akibet

Nev'î Mes I/61

Bir beyitte de bu kahkahaların sebebi âzâde oluşuna bağanır;

Hâlüne şükrede gör kim dîde-i pür- hûn ile
Kahkaha idüp güler âzâdelikten kebk-i deri

Nev'î K. 12/49

Bu beyitte kekliğin kahkahasının yanlış değerlendirildiği, aslında kekliğin dünyanın haline ağladığı ifade edilir;

Terennüm sanma cevri-i har-ı gülden andelîb inler
Güler zann itme hâl-i dehre kebk-i kûh-sâr aglar

Nev'î 68/2

Kekliğin ötüşü “hande etmek” diye vasıflandır;

Hey nesin senki duyup handeni kûh-sârda kebk
Katı âvâz ile tahsîn okur üstâdın için

Nedim 87/5

Ayaklarındaki kırmızılık kan şeklinde düşünülür;

Koyup husumetini kan yalaştı kebk ile baz
Henüz kebk-i derinün elinde barmağı kan

Nev'î K 38/34

Yaşadığı yerlere bağlı olarak “kebk-i kûh-sâr”, “kebk-i deri” gibi çeşitlerden söz edilir. Birincisi dağ keklîğidir. Ferhad’la ilgi kurularak Ferhâd-ı kûh, Mecnun ile bağlantı ile Kays-ı beyâbân olarak ifade edilir.

Kebk-i deri, çimenlik, dağ ve bahçe keklîğidir. Büyüktür. Sevgili, gül bahçesinde bulunduğu ve cennete layık olduğundan keklikle ilgi kurulur;

İki kaşun ortasında halün ey kebk-i behişt
Sayd-ı murg-ı cân için şahindür açmış bâllar

Zâtî 475/2

Sevgili âşıkların gönlünü avlar, rakible birlikte gezer;

Ol kebk-i deri zâg rakib ile ider seyr
Ûrker beni gördükçe diriga nitekim tayr

Zâtî 320/1

Ol uçup giden kebk-i hümâ-pervâne imiş
Murg-ı can-ü-dil şikâr itmekde hoş şeh-bâz imiş

Zâtî 583/3

Sevgilinin yürüyüşü, kekliğin sekişine benzetilir;

Bâkî görelim n'ola gerek dost-i kazadan
Şeh-bâz-ı dil ol kebk-i hirâmâne salındı

Bâkî 510/7

Tâvus-hirâm ü kebk-reviş ü şahbâz-çeşm
Ahû-yı saydı âşık u sayyâdı u murg-ı cân

Ref'î 188/2

Tîr-i âhumdan inen gâfil yürür benzer ki ben
Bir gün ol kebk-i hirâmânı şikâr itsem gerek

Ahmet Paşa 156/6

Kekliğin sekerek yürümesinin nedeni olarak ayağına rakibin dikeninin batması gösterilir;

Rakib-ı rû-siyeh e varsa dilberim gezerek
 Acep mi kebk-i deri azm-i har ider sekerek
 ‘Amrî 60/1

Sevgilinin bakışı gözü şehbâz, doğan vb. avcı kuşlara benzediğinden kimi beyitlerde keklik, sevgilinin avı olmak isteyen âşığa veya âşığın günlü ve canına benzetilir;

Piş-i şehbâz-ı nıgehde ne reva kulkul-i mey
 Kebk-i sahra-yı gamın hande-i bî-câsına bak
 Ş. Gâlib 191/6

Beyzâ-i zevk-u-safa olsa togan seyrinden
 Kebk-i can-ü-dili sayd itmede şeh-baz olsa
 Zâtî 1349/3

Müpteladur n’eylesunler kebg-i can ü dil fehim
 Olsar saydı revâdur şehbâz-ı çeşminün
 Fehim-i Kadîm 180/5

1.21. KIRLANGIÇ (Perestû Beççe, Tîz-per)

Hızlı kanat vuruşu, süratli uçuşu, havada kıvrak zigzaklar çizmesiyle bilinen bir kuştur. Yuvasını evlerin saçaklarının altına, duvar köşelerine yerden aldığı toprağı ağzında yumuşatıp, çamur yaptıktan sonra, bir inşaat ustası gibi sıvayarak yapar. Bu yuvalar çamurdan yapılmış bir torbayı andırır. Yavrularının yuvadan düşüp yem olmasını önlemek için ayaklarını bağladığı söylenir.

Adem ile Havva’nın cennetten atılmalarından sonra, kırlangıcın aralarında haberci olduğu, bu nedenle Adem’in evinde yuva yapmasına izin verildiği ve yavrularının, yılanlara yem olmaması için, ayaklarını bağlamak üzere Adem’in sakalından bir kıl, Havva’nın saçından bir tel hediye edildiği rivayet edilir;

“ Perestû beççelerdir mâr-ı siyehden ihtiraz etmez
Cihanda adl men’etmiş rüsûm-ı cevr-i azarı

Sümbülzâde Vehbî ^{“15}

Âşıkların gönülleri, sevgilinin saçıyla bağlanmış kırlangıç yuvasına benzetilir;

Miyânın fikr eden diller ki zülfün âşiyân tutmuş
Perestû-beççelerdir gûyîya bir mûya bağlanmış

Nâilî-i Kadîm 181/2

Ziyâ Paşa, dünyadaki canlıların birbirini yiyerek beslenmelerini, deniz, kara ve havadaki hayvanları zikrederek anlatmıştır;

“ Mâr-ı zemine lokma olur murg-ı tîz-per
Murg-ı hevâya tu’me olur mâhi-i bihâr

Ziyâ Paşa”¹⁶

1.22. KUMRU (Kumrî)

Güzel ve içten ötüşüyle bilinen bir kuştur. Selvi ağacıyla ilgi kurulur. Kumrunun, üzerine konmak istediği tek ağaç selvidir. Selvinin boyu nedeniyle sevgiliyi temsil etmesi, âşğın kumruya benzetilmesine neden olur;

Can kumrısı bir serv hevâsında uçarken
Sayd oldu gönül murgına uyup balabana

Ahmet Paşa 270/4

Kumrunun ötüşü nâle veya ezan olarak tasavvur edilmiştir. Ötüşü için “çekmek, çekilmek, feryâd, zarılık” tabirleri kullanılır;

¹⁵ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.255.

¹⁶ a.g.e. s.255.

Hevâda bülbül ü kumru nevâda çeng ü sâz eyler
Tutar âhengi kuşlar kimi zîr ü kimi benden

Nesîmî 346/8

Seyreder ders-i hirâm ol kaamet-i nâzendesin
Meşkeder kû- kûy-ı kumrî kaah kaah-ı handesin

Nedim 100/1

Yine kıldı saba gül-zâre davet bülbül-i zârı
Yine kumrî makam etti feyzâ-yı sahn-ı gülzârı

Fuzûlî K. 18/1

Boynundaki çizgiler ya âşîğın boynunda olduğu varsayılan aşk halkasına veya selvi boylu sevgilinin gerdanlığının müşebbehühbihidir;

Çün kumri tavk-ı aşkla olup baglu boynum ah
Mukri iden hep o servun hevasıdır

Ref'î 70/4

Girdab-ı tavk-ı kumrı der-ağuş eder anı
Bu merve-i hiram çün ol serv-kaddedir

Ş. Gâlib 107/5

Sevgili ile kumru arasında yüz, göz, ve saç unsurları bakımından ilgi kurulur;

Yüzün bağında bülbül tûtî kumri
Hezâran söz ile destân okurlar

Nesîmî 66/6

Değil çeşm-i kebûd ol ebrüvanım zîr-i takında
İki âvâre kumrîdir ki gelmiş âşiyân tutmuş

Nedim 50/2

Edip bayrak ferâz-ı nîzede pîçine şehbâlin
 Güşâd etti perin kumrî serv-i çemen üzre
 Nedim K. 5/9

Bül-acep hâleti var bilmedik ol şûhu Nedim
 Vahşî şahin mi yoksa kumrî-i âvâr mıdır
 Nedim 17/5

1.23. KUZGUN (Kelâg)

Leş yiyerek beslenmesinden hareketle daha çok rakip ve kötü kişileri temsil eder. İnsanlardan uzak, dağlık yerlerde yaşar. Aşk ehli olmayanlar, bilgiden uzak kişiler kuzguna benzetilir;

Selâmet ehlini eyler melâmet ehl-i pelîd
 Nihâle zâg u kelâg irse eğrilir fi'l-hal
 T. Yahyâ K.20/17

Dâğna âşıkların ta'n eylese zâhid ne tan
 Dostum gülden ne deñlü hâlet anlaya kelâg
 Hayretî 167/4

Kaldı yüzi karasıyla makbere kuzgunları
 Her birinin tag başı oldu duhân gibi yeri
 T. Yahyâ trc.5-5/2

Ehl-i irfâna varursin sen diyu bir kaç kelâg
 Ol hümâyun-tal'ate niçün iderler lâg
 Zâfî 170/3

1.24. LEYLEK

Ilıman iklimlerde yaşayan, göçmen bir kuştur. Onun gelişi, yazın habercisi sayılır. Daha önceki yuvalarını arar, aynı yuvayı kullanırlar. Mecnun'un başında yuva yapan kuşun **Leylek** olduğu, sevgilinin zülfünün yılanı benzetilerek yuvaya ulaşmaya çalıştığı tasavvur edilir;

Kays'ın başında sūreti sevdâ-yı zülf-i yâr
Benzer şu mâra kim vara leylek yuvasına
Nev'î 461/3

Didiler sende yok ol tac-ı Mecnûn kuş yuvasıdır
Didüm kim yendek olmaz ol da bir Leylek kazasıdır

Zâtî 256/1

1.25. MÛSİKÂR (Kaknus)

Bir müzik aletinin adıdır. Büyükten küçüğe doğru sıralı kamışların yanyana getirilmesiyle oluşturulan bir Nev'î düdüktür. Her bir kamıştan farklı tonda bir ses çıkar.

Dîvân Şiirinde ise bir kuş olarak anılır. Gagasındaki pek çok deliğe rüzgar vurdukça çeşitli sesler çıkaran bir kuştur. “Gûya Hind adalarında yaşayan, kanatları nakışlı, gagası delikli mevhum bir kuş. Yüzünde 360 deliği varmış. Yüksek dağ başlarında rügara karşı oturunca rüzgâr o deliklere nüfuz eder, muhtelif sesler çıkarırmış. Bu sesi işiten kuşlar yanına üşüşürlermiş, onların birkaçını yakalayıp yermiş Bin sene yaşarmış. Öleceği zaman pek çok odun yığar üstüne oturur, lâtif lâtif öterken kendinden geçermiş. O zaman kanatlarını birbirine vurarak ateşler çıkarırmış. Bu ateşle odunlar tutuşur, nihayet kendi de yanarmış. Sonra külünden bir yumurta, içinden bir yavru çıkarmış. Hükemâ mûsikîyi bu kuşun burnundan seslerden almışlardır. Bu nedenle mûsikâr adıyla anılır.”¹⁷

¹⁷ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.235.

Gagasındaki deliklerle, âşğın sinesindeki, naz oklarının açtığı delikler arasında benzerlik kurulur;

Sinemi naz okları deldi urdukça gönül
Ün verir her bir delikten nâle mûsikâr tek

Fuzûlî 157/3

Bayram ayında yapılan eğlenceleri anlatmak için gökyüzündeki yıldızlar mûsikâra benzetilmiştir;

Mevsim-i ayş u tarabdır şeb-i iyd erdi yine
Mutrib-i çarh eline aldı meğer mûsikâr

Bâkî K. 25/6

Âşğın, düştüğü aşk ateşinde yanması Mûsikâr'ın kanatlarından çıkan kıvılcımla kendini yakması gibidir;

“Kaknus-i âşiyân-ı muhabbet değil midür
Kendi demiyle âşık-ı muztar kebab olur

Sâbit¹⁸

Mûsikârın avı nağme, yuvası tanburdur;

Kanadlanır heves-i sayda bâz-ı mûsikâr
Tezerv-i nağmeye cây olsa lâne-i tanbur

Ş. Gâlib 79/8

1.26. PAPAĞAN (Tûtî, Bebgâ, Dudukuşu)

Bülbülden sonra Dîvân Şiirinde en fazla sözü edilen kuştur. Papağan konuşma özelliğiyle ele alınır. Papağan hoş konuşan ve her hangi bir sözü söylemekten

¹⁸ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.235.

çekinmeyen bir kuş olarak görülür. Kafeste yaşar. Şekerle beslenir. Konuşmaya alıştırılırken ayna kullanılır. Değişik renklerde olursa da daha çok yeşil renkli olanı hakimdir. Bu yüzden, şiiirlerde ayna, şeker ve bağ kavramlarıyla birlikte ele alınır. Hindistan'da yetişmesi vesilesiyle de şiiirlerde adı anılır.

Papağanın en önemli özelliği konuşmasıdır. Şekerle beslendiği için sözleri çok tatlıdır. Sevgili, bu niteliklerinden dolayı papağana teşbih edilir;

‘Âşıkam tatlu tatlu sözlerüñe

Söyle ey tûtî-i şeker-güftâr

‘Amrî 13/7

La'l-ü-'izârun itdi du'a-gû saña beni

Tûtîyi söyledür güzelüm şekker âyine

Zâtî 1477/4

Sögdükçe bana medhi dahi hoş gelür dile

Tûtî şeker yidiği çün sözi olur âbdar

Hayretî K. 21/4

Gûyâ ki kafes içre öter tûtî-i gûyâ

Geyse kâfesi göñlegi yâr itse tekellüm

Zâtî 965/5

Tatlı sözleri nedeniyle sevgilinin dudakları da şeker gibi tatlanmıştır. Papağanın şekerle beslenmesine de işaret edilir;

Her kanda kim şerh eylerim şirin dudağın kandini

Ervâh üşer tûtî kimi ol la'l-i şekker kandine

Nesimî 377/2

Sineye çekdüm o mah-pâreyi cânım diyerek

Leblerin emdüm anuñ tûtî-lisânım diyerek

Fehim-i Kadîm 170/1

Ahenin habse esir eyledi tûtîyi felek

Koyuben la'luñi meyl itdûgi için şekere

K. Nizâmî 102/4

Dudaklarının üstündeki ayva tüyleri, hem sebz (yeşillik) hem de kanat anlamında, papağana benzeyen dudağın tamamlayıcısı olurlar;

Leb-i şirin ile gûyâ ki hat-ı sebzi anuñ

Bir yeşil tûtîye benzer deheninde ol kand

T. Yahyâ 54/2

Gördüğümce hattını la'lünle ey şeker-makâl

Sanuram bir âl tütüdür ki olmuş sebze-bâl

Ahmed Paşa 392/18

Papağanın çeşitli renklerde olması da değişik tasavvurlara olanak sağlamıştır. Özellikle yeşil ile sevgilinin serv boyu ve gezindi yerlerinin bağlık, bahçelik olması, kırmızı ile sevgilinin güle, dudağının goncaya benzemesi, beyaz ile yasemin çiçeğinin güzel kokusunun sevgilide bulunması tahayyülleri ifade edilmiştir.

Gören tûtî sanur destânın anuñ

Ki irür başına serv-i revânuñ

T. Yahyâ Msn 2/150

Perr ü bâl açmış yeşil tûtî iken berg-i çenâr

Zerd olup ser-pençe-i şeh-bâza dönmişdür hemân

Bâkî K. 22/6

Bir yeşil hoş tûfî-i şîrin-nefesdür sûretâ
 Lik diller murgını sayd itmede şeh-bâz çeng
 Zâtî 746/2

Câme-i sebz ile dilber tûfî-i gûyâ mıdur
 Yâ yeşil yaprag içinde gonca-i hamrâ mıdur
 T. Yahyâ 92/1

Bergden perler takınmış sebz tûfîler gibi
 ‘İşret it ey dil ki eyler yine pervâz gül
 Vasfî 37/3

Tûfî-i âla döner âyîneye aksi düşe
 Kosa gülşende harîfâne mey-i âl üstine gül
 Fehim-i Kadîm 196/3

Bâgda ak tûtîdür kûy-ı nigârumdan yana
 Uçmag ister uçmaga turur açub per yâsemin
 Zâtî 1185/8

Gagasının kırmızı olmasının sebebi, aşğın toprağında yetişen otlarla beslenmesinde kaynaklanır;

O şûhun la’l-i şîrîni gamiyle hâk olan zârın
 Nebatın mı yedin tûfî ki mercân oldu minkaarın
 Nedim Müfred

Kafeste tutulmasının sebebi ise sözünü kimseden sakınmamasıdır;

Ger olmasa söylemekte dilîr
 Olur mu idi tûfî kafesde esîr
 Ahmed Paşa 3/55

Kafesi pihene olalı yârun hevesi
 Tûtüdür mesken idinmişdür o gûyâ kafesi
 Zâtî 1618/1

Memleketinin Hindistan olması sebebiyle söz edilir;

Lebün tûtîsi oş Hindistandan
 Gelüben teng-i gül-şeker getürdi
 Şeyhî 175/4

Zulmet-i hayrette zikrindir bana vird-i zeban
 Tûtüyüm gûya şeker yerim Hindû-sitandan
 Fuzûlî K. 31/1

“Âşık olarak tasavvurunda kafeste bulunuşu, tatlı dili, şekerle beslenmesi ve ayna ile olan ilgisi ile aşğın sevgiliye bağılığı, döktüğü tatlı dil, sevgilinin yanağının ayna, dudağının ve sözlerinin tad bakımından şekere benzetilmesi gibi hususlar yer alır;

Tûtî-i nâtıkama nisbet ile bebgaanın
 Nağme-i nazmı hem-âvâze-i feryâd-ı zâgan
 Nedim K. 1/9

Bir bülbülem ki gülşen olupdur neşimenüm
 Yâ tûtüyem ki bir şekeristâna yetmişem
 Fuzûlî 187/5

Hak itse fehim âyîne-i tab'umı devrân
 Tûtî gibi gûftâr ide her sebz-i giyâhum
 Fehim-i Kadîm 215/7

Kafes-i gamda yatur tûtî-i tab'-ı Bâkî
 Çekdügi kahra anuñ lutf-ı sühandur bâ'is
 Bâkî 26/5

Bu gün Nesîmî sözünün melâhatına iren
 Hezâr secde kılar tûtî birle kand ü nebât
 Nesîmî 20/21

Nazm-ı belîgi ile bu Yahyâ kemineyi
 Tûtî-veş itdi şekker-i medhûñ suhen-serâ
 T. Yahyâ K. 24/49

La'lüñi medh eylesün dirseñ yüzüñ göster baña
 Söylemez âyînesüz tûtî kelâm-ı şekkerîn
 Zâtî 1018/4

Şâir kendi şürlerini överken, papağanın tatlı sözleriyle benzerlik içinde ifade eder;

Kande varsam kim dimez tûtî şekker-hâ bana
 Şi'r-i şîrînum gibi agzumda kandüm var iken
 Zâtî 1166/4

Leblerin medh eyle eglence dilersen Zâtî'yâ
 Çünkü tûtî'nün olur şirin makâl eglencesi
 Zâtî 1622/5

Ma'rifetin gülün deren tûtîye şekker isteyen
 Gör bu Nesîmî sözlerin bülbül-i tane-ter nedir
 Nesîmî 124/16

Şâirin kalemi de aynı düşüncelerle papağana benzetilir;

Şirinliğin vasf itmege la'l-i leb-i rengînümüñ
Hâme diyü bir tûtî-i şekker-zebân virmiş saña

‘Amrî 1/7

Kaçan ki şehd ü şeker saçsa tatlu sözle olur
Zebân-ı hâmesi minkâr-ı tûtî-i gûyâ

‘Amrî K. 1/22

Nâtıka tûtî-sıfat hamyâze eyler her ne dem
Kilkini ney-şekker-âsa şekker-efşân gösterür

Fehim-i Kadîm K. 9/28

Şâirin şiipleri şekerdir. Papağana benzeyen sevgiliyi yakalamak için birer tuzak olarak söylenmiştir;

Seyyid ü sâdât medhin çün Nesîmî söyledi
Tûtî-i şirin-mekâle nutk ile döktü şeker

Nesîmî 61/11

Nazım dâmına şeker saçdı Nizâmî dâne
Ki meger sayd ide sen tûtî-i şekker-şikeni

K. Nizâmî 120/10

Aşğın gönlü, canı ve yaradılışı papağanla benzerlik ifade edecek şekilde ele alınır;

Gâm-ı ‘ışkuñla irişdi leb-i şîrînuñe dil
Kafese girmeyicek tûtîye kim vire şeker

‘Amrî 32/2

Pes-i âyine-i tab'ından itdi
Yine tûtî-sıfat Bâkîye telkîn

Bâkî K. 4/14

Tûtî-i cana şekerdir sözlerin
Leblerin la'l ü güherdir sözlerin
Gel nisâr et kim düreder sözlerin
Ey ki mercân u güherdür sözlerin

Nesîmî R. 160

Şekkerin gonca ki her tûtî-i cân bülbüdüdür
Ayine 'aks-i cemelûñle açılmış güdüdür

Fehim-i Kadîm 101/1

Bülbül-i dil gülşen-i ruhsârün eyler ârzü
Tûtî-i can la'l-i şekker barun eyler ârzü

Fuzûlî 240/1

Şâir, kimi zaman papağanla kendisini kıyaslar. Kendisini yüceltmek veya düştüğü durumu anlatmak için benzerliklerden yararlanır;

Nazm-ı Vasfiye heves eyle ki eylerse n'ola
Tûtî-i kand-i melâhat sekeristâna heves

Vasfî 24/6

Olursam ba'd-ezin mesrûr-ı kand-i iltifâtuñla
Göñül lâle eylemek bir iş midir tûtî vü bebgâyı

Ref'î Tarih 47/35

Oldu mu yoksa meğer tanbûr-veş târın şikest
Lüknetin mi var zebânında yahud bebgaa gibi

Nedim K. 14/3

Dilinle uğradum kayde ben bu âlemde
Ne bülbül uğradı ne tûtî-i şeker-güftâr

Nedim K. 8/20

Papağan, rakib olarak da düşünölmüştür. Bunun nedeni, şeker yediğı halde şükretmemesidir. Sevgilinin ilgisini gören rakibin, onun kıymetini bilmemesi ile papağan arasında ilgi kurulur. Aşığın sembolü bülbül ile tezat oluşturacak şekilde ifade edilir;

Tûtî-i nâtıkama nisbet ile bebganın
Nağme-i nazmı hem-âvâze-i feryâd-ı zâgân

Nesîmî K. 1/9

Zâhidün meyl itmedüğü la'lüne
Bu ki tûtî tu'mesin zâg istemez

K. Nizâmî 45/4

Tûtî verir bu şekkerin tadın lezzetin bilir
Karga n'ider bu gül-şeni zâga şeker ne fâ'ide

Nesîmî 359/4

İder gülden şikâyet bülbül-i şeydâyı söyletsen
Şeker yir şükrün itmez tûtî-i gûyâyı söyletsen

Nev'î 240/1

Çemenin, dile benzetilmesi, papağanın; konuşma özelliğı sebebiyle sebzi çemen olarak adlandırılmasına neden olur. Jâle ve su, tohum ve ayna ile ilgili kullanılır;

Tûtî-i sebzi çemen dil uzadur güftâra
Jâleler habb-ı nebat oldı sular âyine-var

Nev'î K. 18/8

1.27. SA'VE (Kuyruk Sallayan Kuş)

Sevgilinin şebâza benzeyen gözlerine av olmuş âşğın gönlüdür

Göz habsine bırakıldı dil-i zârı sayd için

Bir sa've üzre saldı iki şebâz hayf

Fehim-i Kadîm 159/6

1.28. SERÇE (Üsfur, Güncişk)

Küçük ve güçsüz oluşuyla şüirlerde adı geçen Ankâ, şahin, keklik gibi daha büyük kuşlarla veya yılanla tezat oluşturacak biçimde kullanılır.

Âşık, kendi güçsüzlüğünü, çaresizliğini anlatmak için serçeyle benzerlik kurar;

Ey hümâ niçin gülersin kebk-veş kah kah bana

Şah-bâz-ı 'ışkdur Ankâları üsfur iden

Zâfî 1179/2

Şerer-ı nâr-ı tecellidür erzenum zirâ

Gıday-ı mahabbet za'if üsfurem

Fehim-i Kadîm K. 14/37

Bülbül âşğı temsil eder. Âşık, her küçük kuşun bülbül gibi olmamasını ister;

Verme sihrünle felek güncişke bülbül âlemin

Gördüğün her beççe-i zâğı peri-zâad eyleme

İsmetî 89/4

Ankâ-şerçe tezâtı, değersiz insanların kendilerini herkesden üstün gördüklerini anlatmak amacıyla işlenir;

Halkı büyük gösteren ayinedir gerdûn-ı dûn
Bilmeyenler serçe iken kendüyi Ankâ görür

T. Yahyâ 94/4

Meges-âsâ hele add eylemez Kaf üzre Ankâyı
Ser-i bâmında bir güncişk-i kemter yapsa ger lâne

Refî Tarih 25/8

1.29. SIĞIRCIK

Bülbüle teşbih edilen âşğın rakibidir;

Ne içün yarda ulur sürüd itdükce sen agyar
Sıgırcıklar sadâsı bülbül âvâzı ile bir olmaz

Zâfî 556/3

1.30. SÜLÛN (Tezerv)

Uzun boynu, nazlı ve güzel yürüyüşü ile söz konusu edilen bir kuştur. Aynı zamanda bir av kuşudur. Güzellik unsurları ile sevgili, sülüne benzetilir. Boynunu uzatması ve nazlı yürüyüşü ile sevgili arasında ilgi kurulur;

Boyunu uzatmasun sahraların süglünleri
Ol hümâ uçdu kime eyler ki bunlar nâz

Hayâlî Ms 3/2

Tezerv-i şhusun biñ naz ile refâra agaaz et
Gül olsun nakş-ı pâyin gülşen olsun şâh-râhın gel

Nedim 78/5

Irakdan eyle pervâz ey tezerv-i bâg-ı âzâdi
Göñül ser-pençe-i şahin-i gamdır aşiyân sanma

İsmetî 87/3

Sevgilinin yüz güzelliği, hoş sözleri ve ayva tüyleri sülüne teşbih edilir;

Gözden uçurdu hâbımızı hatt-ı püst-i leb

Gûyâ tezerv-i nağme-rengine bâldır

Ş. Gâlib 86/6

Övülenin adeleti “ Tezerv-i adl” şeklinde anılır. Tezerv-i nâz, tezerv-i hoş-hıram” söyleyişleri O’nun yürüyüşündeki edayı ifade eder;

Gözünü iğneler ile dikibdürür şehbâz

Tezerv-i adlünü uçaldan berü açıp per ü bâl

Hayâlî K 34/10/14

Avlanan bir kuş olması nedeniyle âşıkın nitelikleriyle ilgi kurulur. Bazan âşıktır, bazan gönlüdür;

O tezervem bîm-i şahinden

Meskenum çengel-i ukâb itdüm

Fehim-i Kadîm K 2/23

Şahin elinde döndi tezerv-i dil

İndi süzülde üstine iki kara gözün

Bâkî 260/4

İder hemişe tezerv-i dili nigâhı şikâr

O şeh- süvâra gelür sayd-ı şehbâz lezîz

Fehim-i Kadîm 44/5

Aşağıdaki beyitte ise aşk ateşinin şuleleri, uçuşan sülünlere benzetilerek ilginç bir tasavvura konu edilmiştir;

Behişt-i âteş-i aşka eder pervaz-ı rengarenk
 Tezerv-i şu'le-i âh-ı derûn tâavusdan kalmaz
 Ş. Gâlib 142/2

Aşığın güçsüz ve uçucu aklı, sevgilinin şahin gibi can alıcı saçları karşısında sülûn olarak tasvir edilir;

Hümâyün-bâl açup şeh-bâzı zülfün
 Tezerv-i aklı nâ-geh âla düşdi
 Bâkî 527/4

1.31. ŞAHİN (Şehbâz, Bâz, Lâçin, Balaban)

Şahin, yırtıcı bir kuştur. Av avlamadaki ustalığı dolayısıyla evcilleştirilip, eğitilir. Ava başlamadan önce bağlıdır. Kafeste muhafaza edilir. Boynunda çanı bulunur. Ava salınmadan önce dirseğe kadar kolu örten bir eldiven üzerine alınır. "Kığırnak" denilen bir ses ile avlanacak kuşa doğru uçurulur. Tırnakları çengel şeklindedir. Avını çok uzaklardan görebilen keskin gözleri vardır. Yükseklerde uçar, yere konmaz. Yuvası sarp kayalıklardadır. Kolay kolay ulaşılmaz. Avlanması güçtür. Kendi avının üzerine çok süratle ve süzülerek iner ve keskin pençeleriyle kapar. Bu yüzden "tiz-bâl" diye adlandırılır.

Şahbâz, bâz, lâçin, balaban da şahin cinsi kuşlardır. Edebiyatımızda ele alınışları aynı nedenlere bağlıdır. Çoğunlukla sevgilisinin saçı, kaş, gözü, bakışları, kendisi, âşığın gönlü, yaradılışı, ruhu ve kendisi şahine benzetilir.

Avcılıktaki ustalığı nedeniyle sevgilinin gözleri ve bakışları şahine benzetilir;

Olupdur gamzesi şehbâz-ı kattâl
 İki saf kirpiği aña per ü bâl

T. Yahyâ Msn. 2/131

Her dem şafakda şeklini gördükçe sanuram
Çengâl-i bâz hûn-ı şikâr ile oldu âl

Vasfî K. 2/8

O çeşm-i şîr-mestuñ murg-ı dil hayrânı olmaz mı
Gazâl-i nâzdır hem misli yok şehbâz-ı gûyâdır

Ref'î K. 10/16

Kılma agyâra havâle gamze-i gammâzuñı
Olur olmaz zâga salma dostum şehbâzunı

Hayretî 435/1

Âşıkların gönlünü avlayan sevgilinin gözleri baştan çıkarıcı ve kan dökücüdür.
Aynı zamanda bu gözler sihirle de uğraşır;

Mûrg-i cânı şöyle beñzer itmek isterler şikâr
Ol kara gözler süzildi iki şahinler gibi

Bâkî 499/3

Ol şehbâz gamzene meyli şikâredür
Sayd eylemesi mûrg-i dili âşikâredür

Muhibbî 88/1

Murg-ı dil kalmadı kim sayd olmadı bir dem aña
Sâkin et pervâzdan şehbâz-ı müşgin-bâlünü

Fuzûlî 296/5

Şahin gözi cân alıcı bed-mest perîdir
Müjgânları bâz-ı nigeñûn sanki perîdir

Ref'î 57/1

Sihr-i çeşmânüñ görenler nice hayrân olmasun
Eylemiş şehbâz ü âhû birbiriyle imtizâc

Ref'î 29/2

Avcılıkta usta olanların, bir nişan olarak kaplan derisinden kalpak giymeleri ve başlarına bir sorguç takmaları adetmiş. Sevgili usta bir avcı, saçları da elinden avı alınmayan bir şah-bâzdır;

Ey Nizâmî umma yaruñ çîn-i zülfinden halâs
Kim gorüpdür peşseyi kim çeng-i şahinden çıkar

K. Nizâmî 9/7

Perçemün şehbâzı ile kim gönül sayyâdısın

Yaraşur kaplan derisi takye arslanum sanâ

'Amrî 4/5

Sevgili, ulaşılmaz, yola gelmez ürkek ve vahşidir. Bu nedenle şahine benzer;

Bül-aceb hâleti var bilmedik ol şûhu Nedim

Vahşi şahin mi yahud kumrî-i âvâre midir

Nedim 17/5

Otursa nâz ile şahbâz-ı vahşî

Yürise lûtf ile kebk-i derîdür

Hayretî 100/4

Şahinin avının üzerine süzülerek gitmesi avını pençeleriyle parçalaması, sevgilinin, âşığa çektiği eziyetlere benzer;

Gözin süze süze geldi ki içe süze kanım

Süzüldi geldi gûyâ kim şikâr almag içüm şeh-bâz

Zâfî 512/4

Güvercin tek şikâr etti beni sol nergis-i fettân
Yavuz gözden irak olsun ki hoş şâhâne lâçindir

Nesîmî 136/7

Şahin (şehbâz) sevgilinin gözleriyle ilgili bulunduğundan kaşları ve kirpikleri de bu ilgiyi tamamlayan unsurlar olarak kullanılır. Sevgilinin kirpikleri, bakış veya göz şahinin kanatlarıdır;

Saff-ı müjeñle şehper açar sanki şahbâz
Sayyâd-ı gamzeñ itmege dil murgını şikâr

T. Yahyâ 61/4

Ey hümâ çeşmüñ senüñ ol iki saf müjgân ile
Murg-ı dil sayd itmek için ‘ayn-ı şeh-bâz açdı bâl

Zâtî 837/3

Kimi zamanda kaşlar, kanat görevini üstlenir;

İki kaşuñ ortasında hâlüñ ey kebk-i behişt
Sayd-ı murg-ı cân için şâhindür açmış bâllar

Zâtî 475/2

Kirpikler şahinin gagasıdır;

Gözlerüñ şehbâzı kim minkârıdur kirpüklerüñ
Cân hümâsın sayd ider şol zülf-i şâhin-per gibi

‘Amrî 143/4

Şahbaz ile âşık arasındaki ilgi, sevgilinin şah oluşu ve şahların, şehbâz beslemeleriyle ilgilidir. Âşık, sevgiliye yakın olmak için şehbâz olmak ister;

N' için almaz gönlümün şebâzımı ol şâh ele
Şeyhlerün hâd dâyimâ olur dogan eglencesi

Zâtî 1814/8

Aşğın, şahine benzetildiği beyitlerde, yüceltme yoktur. O ölmüş, güçsüz, sesi çıkmayan veya belâ avına salınan bir şahindir;

Ne deñlü kılsa dil şebâzı pervâz

Viremez evc-i evsâfindan âvâz

T. Yahyâ Msn. 2/36

Adını çıñratdılar idüp ceres feryâdını

Zâtî'yi murg-ı belâ saydına şah-bâz itdiler

Zâtî 156/5

Kayd-ı gam-ı cihândan olup dest-i 'ışk ile

Şebâz-ı rûh-ı âşıkı uçmaga saldılar

T. Yahyâ 117/3

Bir mekesce kadrüm olsa hân-ı vasluñda n'ola

Ben de hâlümce mahabbet evcinüñ şebâzıyam

Hayretî 273/2

İşkuña şol deñlü yakalum tâze tâze dağlar

Döndüm ol şah-bâza kim üşmişdür aña zâğlar

Zâtî 164/1

Övülenin iyiliği, yüceliği şahinin yüksekte uçması, savaştaki üstünlüğü, askerlerinin silahlarının gücü de avlarını kolayca parçalaması ile bağlantılı olarak ele alınır;

Nusrat-ı kühsârınıñ şebbâzıdur gûyâ hemân
Murg-ı a' dayı görüp her dem açar şehper livâ

T. Yahyâ K. 17/16

Ol şeh-süvâr-ı 'arsa-i ikbâl ü baht kim
Şâhân-ı dehr atı öñince hadem gibi

Bâkî K. 16/8

Mükerrerem Hazret-i Yûsuf Ziyâ pâşâ-yı gerdün-câh
Odır hâlâ vekil-i mutlak-ı şâhinşeh-i devrân

Ref'î K. 17/1

Salındırmak hümâ-yı maksadı çangâle asândır
Dahı bâz-ı celâli açmadın şebbâl-i ikdâmı

Ş. Gâlib K. 20/10

Nur-ı 'ayn-ı 'âyn-ı 'âdilân ya'ni hûma-yı saltanat
Hakim-i âli-himem şebbâz-ı nusrat-âşyañ

T. Yahyâ K. 2/19

Fârig-ül-bâl ol ko açak fikri ey şeh-bâz-ı dil
Ol hümâ yüksek uçar olmaz şikârı kimsenüñ

Zâtî 730/2

Şâir, kendi yeteneklerini övmeye, şahinin üstün özelliklerinden yararlanır. Kendisi, gönlü, yaradılışı, şiirleri, bilime düşkünlüğü, mana ustalığı gibi özellikler hep Şahin (şebbâz) ilgisi içinde ele alınır;

Ma'ni yüzinde anuñ bâl ü peridür eş'âr
Sanmañuz bir dahî Yahyâ gibi şebbâz gelür

T. Yahyâ 128/5

Tâ'ir-i feyzdür şikârları

Tab'u dil iki şâhbâzumdur

Fehim-i Kadîm 71/5

Öyle bir 'ankâ-yı ma'nâyım ki sayda tab'im

Şâh-ı endişem hümâyı şâhbâz eyler baña

Ş. Gâlib 5/2

Tab'um ki şâhbâz-ı ma'ârif-şikârdur

Hey devletüm Hümâsı gurâb ile bir midir

Hayretî 48/3

Taşlı yerden kopdı lâl-i Rûmmânı gibi

Hıdmetüñle var anuñ şâhinliği cinsiyyeti

T. Yahyâ K. 28/32

'Avam içre hayâl-i hâs için gam çekme ey Zâtî

Bu 'âlemde şikâr eksük olur mı hiç şeh-bâza

Zâtî 1294/7

Bunların dışında şahin; ecel, hayal, iyilik, rüzgâr kavramlarıyla birlikte anılır;

Gökte uça da'imâ olsa melek peri

Zâtî'yâ insânı şeh-bâz-ı ecel eyler şikâr

Zâtî 145/5

Ka'l-hevâm içre benüm kıymetüm alçaksa ne vâr

Himmetüm bazı uçar murg-ı hümâdan yukarı

Handânî 83/3

Kuşlar düşer zemîne hazân yaprağı gibi

İndükçe katıyel gibi şâhbâz-ı rüzgar

T. Yahyâ K. 10/11

Himmetüm bâzına hiç bir murg olmaz hemcenâh
Çünkü pervâz idemez şehbâz ile her bir gurâb

Muhibbî 36/3

Her matla'-ı sadr-ı sühanı gayb şikârı
Şâhin-i hayâle per ü bâl-i tayerândır

Ş. Gâlib K. 32/13

Balaban, çakır doğan, üsküflü doğan adıyla da bilinen bir kuştur. Ehrimen, Zerdüşterin inandıkları karanlık tanrısı, şeytan, dev anlamına gelir. Şahin olarak vasıflandırılan çocuğun balabana meyl etmesi, küfre yönelmesine benzetilerek, balaban ile Ehrimen arasında ilgi kurulur;

Meyl eyler ehrimenlere ol nazenin puser
Göz göre saydider balabanlar o şâhini

Nev'î 543/3

1.32. TAVUK (Mâkiyan)

Tavuk, dilimli (şah şah) ibiğiyle bilinir. Yumurtladığı zaman çok fazla ses çıkarıp feryad etmesi yüzünden, önemsiz işler yaptığı halde büyük işler başarmış gibi şamata yapan insanlara benzetilerek, ariflerle mukayese içinde ele alınır;

Mâkiyan bir beyzâ için şad olup eyler huruş
Arifün deryâ-sıfat kalbi hâmuş u pür-güher

Nev'î K12/53

Övüleni yüceltmek için âlem, tavuğa benzetilerek yumurtasının inci oluşundan söz edilir;

Güher togurdu âlem mâkiyanı
Per ü bâl açalı adlün horosı

Ahmed Paşa 29/2

1.33. TÂVUS

Özellikle kanat ve kuyruğundaki tüylerin rengarenk oluşu, kuyruk tüylerini açarak gezinmesiyle şiirlerde konu edilmiştir

Tâvûsun tüylerinde hakim renk yeşildir. Bu nedenle “tâvûs-ı dıraht” tamlamasıyla, ilkbaharda rengarenk çiçeklerle donanan ağaçlara benzerliği üzerinde durulur. Güzel görüntüsünden dolayı cennetden çıktığına ait söylentiler vardır.

Görenler mevc-i reng a reng tasvirin bilürler kim
Per-i tâvûs-ı cennet hak rubi olsa sayandır

Ş. Gâlib K 23/7

Bülbül-i bağçe-i ye's teselli bulmaz
Yazsa tâvûs-sıfat ger per ü bal üstine gül

Fehm-i Kadîm K. 196/2

Olamaz subh-ı bahar-ı hatına pervâne
Verse tâvûs-ı çemen bal ü perün bülbüle karz

Ş. Ş. Gâlib 172/5

Tâvûs -ı Sidre sözüyle Cebrail kastedilir ve Cennet ilişkisi vurgulanır. Sidre, Cennette bir kiraz ağacının adı olduğu gibi, insanların göğe yükselirken ulaşacağı son makamdır. Bundan sonrası Allah'ın Zat alemidir. Hz. Muhammed, Mîraç gecesi Cebrail'i Sidre'de görmüştür. Sevgilinin boyu da, ulaşılacak son makam olduğu ve yüksekte olması nedeniyle “Sidretü-l münteha” sözüyle ifade edilen kiraz ağacına benzetilir.

Gördükçe serv-kâmetüni Sidre sanuram
Tâvûs-ı sidre turre-i anber-feşânuni

K. Nizâmî. 112/8

O tâvûs-ı cinan bir tûtî-i sâhib-makal olmuş
 Tudagı sure-i Kevser hâkı âb-ı zülâl olmuş
 Zâfî 587/1

Ya Rab ol turre ne tâvûs-ı mükerrermdür kim
 Ravza-i gülşen-i cennetdür onun cilve-gehi
 K:Nizami 119/5

Bir altun güllü garra âsumânî câme geymiş yâr
 Yiridur dirsem ol serve eger kim sidre tâvûsu
 Zâfî 1612/2

Bu üstün niteliklerine rağmen Tâvûs mutsuz bir kuştur. Çünkü, şeytanın, cennete girmesine sebep olduğu için cennetden atılmıştır. Tâvûsun bütün güzelliklerine karşın ayaklarının çıplak ve çirkin olması O'na verilen bir cezadır;

O, güzel endamıyla yürürken gözleri ayaklarına takılınca, ayaklarının çirkinliğine üzülerək ah edermiş. Tâvûsun sesi de çirkin olup, ötüşü "ah" kelimesidir.

Tâvûs çok güzel olduğu için kibirli bir kuş olarak tasvir edilir. Salınıp dolaşmasındaki edâ da bunun kanıtı olarak gösterilir;

Yeter tâvûs tek 'ucb ile kıl arâyiş-i sûret
 Vucûdundan geçüp âlemde bir 'ad eyle Ankâ tek
 Fuzûlî 156/5

Bu yüzden kanaatkâr, olmak isteklerine aşırı bağlı olmamak, kıskanç olmamakla ilgili öğütlerde Tâvûsun bu yönü dile getirilir;

Dilirse bâg-ı Kuds içinde ger tâvûs-ı can uçmak
 Kana'at birle istignada Ankâ vü hümâdan geç
 Handânî 16/5

Mergzâr-ı kuds olur cevlangeh-i tâvûs-ı can
 Rişte-i kayd-ı ta'alluk olmaz ise dâmumuz
 Hayretî 133/4

Tâvûsun tüylerinde göze benzeyen, renkli halkaların bulunması bu iki kavramın birlikte düşünülmesini sağlamıştır;

Muntazırdır sana yüz göz ile yollar gözedür
 Bağda seyr eyle tâvûsun yûri cevânını
 Zâtî 1598/5

Bu halkavî şekiller aynaya da benzetilir;

Bana gel tâvûsun it cânâ nazar cevânına
 Döndi bir mir'atı çok âyineci dükkânına
 Zâtî 1271/1

Gökyüzünde feleklerin halka halka olması ile tâvûsun kuyruğundaki şekiller arasında ilgi kurulur;

Felek cevân ider bâğ-ı cihanda
 Dûm-i tâvûs nakşın virdi hâle
 Bâkî 456/3

Bunların dışında tâvûsun tüyelerinin kalem olarak kullanılması, Kur'an sayfalarının arasına konması, Hindistan'da yetişmesi gibi nitelikleriyle çeşitli tasavvurlara konu olur

Sevgilinin saçları, beni, yürüyüşü ve giysileri tâvûsa benzetilir. Sevgilinin yüzünün gülbahçesine veya cennete teşbihi ile saçları burada gezinen tâvûs olarak düşünülür.

Yanak üzre saçın tâvûsa benzer
Ki seyri cennetü-l Me'vâya düşmüş

Nesîmî 204/7

Ne hoş tâvûs durur zülfin nigâra
Ki menzil-gâhı taraf-ı gülistândır

K. Nizâmî 15/6

Turralar boynın burup hüsünin temâşânlanmada
Zülfi tâvûsı irem bağında cevlân itmede

Bâkî 414/2

Halka halka sünbüli bad erse dîtrer her taraf
Sanki bir tâvûstur cevlân idüp per gösterür

Muhibbî 100/4

Tüylei renklerinin bolluğu ve güzelliği ile göz alıcı şekilleri nedeniyle sevgilinin giysilerinin müşebbehünbihidir;

Sana kâr itmez ey tâvûs-ı zîbâ ah-ı Zâfî'den
Horas-ı Arş-u-Nesr-i tayirün kaçmışdur uyhusı

Zâfî 1624/5

Nâz ile cevlân için büthanedede tâvûs-bar
Serv-i âzâdum benüm geymiş libâs-ı süseni

'Amrî 124/4

Tâvûsun en bilinen özelliği yürüyüşündeki edâdır. Bu özelliği ile sevgilinin yürüyüşü arasında benzerlik kurulur;

Eşi'a bal üper oldı güneş zeyn itdi etrafın
İrem tâvûsı gibi subh-dem gösterdiği cevlânı

Bâkî K.14/3

Tâvûs-sıfat cilve kılub seyr-i çemen kıl
Ta serv-i sehi öğrene senden salınışlar

Muhibbî 184/2

Aşığın gönlü ve yaradılışı renkleri ve parlaklığından ötürü tâvûsun kanat ve kuyruk tüyelerine benzer;

İlm ü takvâdan gönül tâvûsına
Bâl u per kılmak gerek cevân için

Handânî 70/2

Reng reng etti çerâğındaki pertev bezmi
Mağz-ı tâvûstan almış gibi tab'ım revgân

Nedim K 1/8

1.35. TÎHU (Çil Kuşu)

Övülenin gücü ve adeleti küçük bir av kuşu olan çil kuşu ile alıcı kuş şahin yan yana getirilir;

Serverâ ahır yasagun irişe bir hadde kim
Bâz u tihu hemdem olup sulh ide zi'b ganem

K. Nizâmî K 7/30

1.36. TURFE KUŞ

Doğruluktan ayrılmayan âşıktır;

İsteyen mundarı kerkestir müdâm ey turfe kuş
Hazretin şâh-bâzı ol murdar isteme

Nesîmî 370/12

1.36. TURNA (Küleng)

Edebiyatımızda tüylerin güzelliği, sıra sıra dizilip uçmaları, uçarken ötmeleri gibi özellikleriyle söz edilir. Avlanması nedeniyle aşkın gönlüne ve güzel tüyelerinin süs olarak başa takılması nedeniyle sevgilinin saçlarına benzetilir.

Âşıkların gönlü ve canı, saf saf dizilmiş ve öten turnadır;

Gökte efgân ederek sanma geçer hayl-i küleng
Çekilir kûyuna murgân-ı dil ü cân sâf sâf

Bâkî 121/4

Gözleri ve bakışlarıyla şahine benzetilerek âşıkları avladığı tasavvur edilen sevgilinin, güzelliğini tamamlaması ancak başına turna teli takması ile mümkündür

Yine bir gözleri şahine şikâr oldu gönül
Takinur başına bir dâne güzel turna teli

Hayretî 463/2

Bir yahn yüzlü güzel Rumili şehbâzi gibi
Takdı turna teli sorgıcını başına hilâl

T. Yahyâ K. 14/17

1.37. ÜVEYİK (Fahte)

Üveyik, güzel ötüşlü hoş endamlı bir kuştur. Yaban güvercini de denir. Kumru ve güvercinle aynı türdendir. Üveyik daima sık yapraklı, yüksek ağaçlara, servi bulamazsa söğüt ve kavaklara konar. Avcılardan, yırtıcı kuşlardan kendini korumak için ~~serve~~ konduğu şüphesizdir. Servinin bulunduğu yerde yılan da bulunması, birtakım kuşların yuvalarını servi dalları arasına yapmalarından, yılanların bu yuvadaki yavruları yemek istemelerindedir.

Servinin uzun oluşu nedeniyle sevgilinin boyunu temsil etmesi Dîvân Şiirinde çokça rastlanan bir durumdur. Bu tahayyül içinde âşık da üveyiğe teşbih olunur;

Murg-ı dil-i Bâkî'yi görün fahte-âsâ
Efgân eder ol serv-i hirâman ucundan

Bâkî 35/7

Dîvân Şiirinde , bülbül- gül ilişkisi neyse fahte- serv ilişkisi de odur,

“Bülbül dedi kim fahteye sözü uzatma
Gül nahli benim serv-i hirâman senin olsun

Sabri Şakir”¹⁹

Üveyik'in boynunda halka biçiminde bir çizgi vardır. Bu çizgi gerdanlığa benzetilir,

Beççe-i fahte-veş zâdesi tavk ile doğar
Görse fermanını hâb içre zen-i âbisten

Nedim K.1/37

Esbin o Türk-i serv-kad gülşene itse tahte
Gerden-i bülbüli be-tavk eylese misl-i fahte

Fehim-i Kadîm 271/1

1.38. YARASA(Huffaş)

Huffaş, gözleri küçük ve güçsüz olduğu için gün ışığında göremeyip, karanlıkta gören anlamındaki “hafaş” sözcüğünden türetilmiştir. Arabça diğer adı “vatvat”, Farsça “şeb-pere” olan kuşa Türkçe’de bu özelliğinden dolayı yarasa denilmiştir

¹⁹ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.162.

Kanatlarında tüy ve yelek yoktur. Zara benzeyen kanatları , ince kemikleri sayesinde vücudunun bir kaç mislini bulacak kadar açılabilir. Gündüzleri, karanlık yerlerde başaşağı sallanarak uyur.

Işıktan rahatsız olması, karanlıkta yaşaması nedeniyle edebiyatımızda çeşitli düşüncelere konu olmuştur. Işık; bilgelik, baht açıklığı, iyilik, neşe, dostluk, vb. güzel kavramları tensil ettiği için yarasa bunlarla tezat oluşturacak benzetmeler içinde yer alır.

Sevgilinin ilgisizliği nedeniyle acı çeken aşığın gönlü yarasadır. Aşığın kararmış ruhuna umut ışığı giremez. Ancak yarasa, âşığın pervânesi olabilir;

Ruşen itdün künc-i huffaş-ı dili pervâne var

Yakdun ey şem'-i sebistânüm helâk itdün beni

Hayretî .470/5

Pervânesi huffaş-ı nücûm oldı fehim

Mehdür bu gazâ-hânedede bir mürde çerag

Fehim-i Kadîm rubai 28/2

Renginın koyu kurşını, siyah olması ve geceleri dolaşıp, insanlardan uzak yaşaması yarasa ile rakip arasındaki benzerliğin sebebidir. Rakib, zahid ve düşmanlar bu menfi yönleriyle yarasaya benzetilir,

Ey Nizâmîol sanemden kaçsa zâhid t'an degül

Neylesun huffaşdur hurşid-i tâbandan kaçır

K. Nizâmî 26/7

Güneşin zerre kadar kadrine noksan gelmez

Eylese nûr-ı cihan-tâbını huffaş inkâr

Bâkî K 25/25

“Erbâb-ı kemâli çekemez nâkıs olanlar
Rencîde olur dîde-i huffaş ziyâdan
Ziyâ Paşa

Ger sana düşman mukâbil durmadıysa vechi var
Ol durur huffaş sensin afitâb-ı bî-zevâl
Hakkı Bey ^{“20}

Yarasa, murg-ı İsa olarak ifade edilir. Hz. İsa ile ilgili bir söylentide adı geçer. Buna göre Hz. İsa, kuş şeklinde, balçıktan bir şekil yapar ancak makat yerine delik açmaz. Allah’ın emri ile bu şekilde hayat bulur ve uçar. Ancak görme yeteneği olmadığından ölür. Allah bir kere daha can verir. Yarasalar bu kuşun soyundan gelirler;

Verür emvâta ihyâ bâda gûya kim çıhıp her dûn
Salur feyz-i Mesiha bâdeya hum-hâne huffaşı
Fuzûlî 276/6

“Yarasaların kemiği büyü yapmak için en kıymetli bir vasıtaadır. Bilhassa muhabbet büyülerinde çok kullanılır.Yarasanın geceleri insanlara hücum ederek gözlerini kör ettikleri mervidir

Şeb-i iftarda tiryâki ile cedel
Atılır çehreye manende-i murg-ı huffaş
İzzet Molla

Yarasanın bu atılışı gözlerdeki fosforların lem’ana olmak kabildir.

Dedim deliğim ki murg-ı isa
Şeb-revlik ile olan şeb-ârâ
Neşet ^{“21}

²⁰ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.208.

Hz. Muhammed'e dūřmanlıęıyla bilinen ve "Bedr Gazâsı"nda öldürölen Ebu Cehl, İşlâmîyeti inkar etmesi ve savaş açması nedeniyle yarasaya benzetilmiştir;

Mihr ü mahda dūřmen olmaęla ne var huffař-veř

Olsa bir köpek ne Bu Cehl-i Kafer rûz u şeb

Fehim-i Kadîm K. 1/39

²¹ ONAY, A. Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.208.

BÖLÜM II. DÖRT AYAKLI HAYVANLAR

2.1. AHU (Ceylan, Ceran, Gazâle, Gazâl, Gazel, Ceyran)

Ceylan, geyik, karaca, mâral, gazâl cinsinden hayvanlara verilen isimdir. Daha çok çöl, step gibi yerlerde ve ormanlarda yaşar. Ürkektir. Kolay yakalanmaz, avlanması da zordur.

Çoğunlukla Çin’de, Tataristan’da, Hıta ve Hatem ile Hindistan’da bulunduğu için Ahû-yı Hıta, Ahû-yı Hoten (Huten), gazâl-ı Çîn terkibleri içinde yer alır. Hıta, Hoten, Hutten, Tataristan Çin’e bağlı Doğu Türkistan’dır. Kadınlarının güzelliği, ipekli dokumaları ve ahûlarıyla ünlüdür;

Sürmeli gözler ile müşk içre

Agnamış âhû-yı Hitâsın sen

‘Amrî 92/3

Turralar milket-i Çîn nâfe-i müşgin ol hâl

Gözün âhû-yı Hutten gamzeleründür Tâtâr

Bâkî K. 18/45

Ahû, güzel gözleri, bakışları, kokusu, ürkekliliği, ele geçmemesi vb. özelliklerinden dolayı Dîvân Şiirinde sevgilinin müşebbehûnbihi olarak geçer.

Ahû’nun güzel kokması müşg denilen güzel kokulu bir sıvı üretmesindedir. Bu sıvı, kürk hayvanlarının nâfe adı verilen karın altındaki torbaya dolara, yılda bir kez kendiliğinden veya istenerek dışarı atılır. Bu sıvıdan çeşitli işlemler sonunda müşg (misk) adı verilen koku elde edilir.

“Rum’un (Anadolu) âhûları yılda bir kez boynuzlarını düşürdükleri gibi, o âhûlar da (Hıta, Çin âhûları) yılda bir defa nâfelerin düşürürlermiş. Bu zaman gelince avcılar zarflar (kese) peydâ edip hayvanın karın altına bağlarlarmış”. “Bu hayvan, insan veya hayvan ürkütmesiyle, yâhut birbiriyle oynaşmakla hararet kesbedermiş. Bu yüzden nâfesine bir kaç damla kan damlarmış”. “Böylelikle nâfe miskle dolar, vakti gelince düşürmüş. Düşükten sonra -kokmadığı için- bazı ilaçlarla terbiye ederlermiş. Bâzılarına göre misk, lâle, sünbül otlamaktan hasıl olurmuş”. “Nâfeyi ibtida katiiyen ziya sızmayan bir yerde açarlarmış. Çünkü şiddet-i râyihâsı böyle yerde mâlum olurmuş. Buna halvet-i nâfe-küşây derlermiş”;¹

Düşse sâkî ‘aks-i zülf-i ‘anberüñ bâdeye

Müşk ola hûn-ı dili âhû-yı sahrâlar gibi

‘Amrî 138/2

Nâfe-i misk-i Hıtâ-veş bir deriye sarlanub

Araram sahrâ-be-sahrâ ol gözi âhûyı ben

Zâtî 1051/2

Bûy-ı hâlin almış âhû nâfeye redd eylemiş

Nâfeden müşg müşgden ‘anber alur bî-itriyâb

Ref’î 11/3

Dirsem ey can gözlerüñ altında n’eyler beñlerüñ

Dir olur müşk-i Hataya nâfe-i âhû vatan

K. Nizâmî 86/5

“Kokusundan ötürü âhû, sevgilinin saçı ile ilgili banzetmelere konu olur. Şiirlerde, âhû’nun misk üretmesi, sevgilinin saçındaki kokuya rekabet olarak gösterilir. Ahû bu kokuyu, sevgiliyi kıskandığından ya da ona âşık olduğu için -içi kan

¹ ONAY, A. Talat.. Eski Türk Edebiyetinde Mazmunlar (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.30.

ağladığından- üretmektedir".² Böylece âhû'nun misk üretmesi bir hüsn-i ta'lile konu edilir;

Sevdâ-yı çin-i zülfüne düşüp ciğer yakar
Ahû-yı Çîn anuñçün olur bagrı kanı misk

Ahmed Paşa 14/6

Âhû'nun diğer önemli özelliği ise avlanmasıdır. Ormanlık, dağlık yerlerde bulunması vahşi ve ürkek olması, insanlardan kaçması onun avlanmasını güçleştirir. Ele geçmemesi onun büyüdü olduğunu düşündürür. Eski bir inanışa göre periler zaman zaman âhû kılığına girip avcılarını peşlerine düşürürler. Peri, avlanamadığı için sevgiliye işaret eder. Aşık da onun peşine düşen avcıdır;

Gelür mi vahşeti vafâ edâsı teşbihe

O âhû-yı harem-i nâz şûh-meşrebirdir

Ş. Gâlib 114/5

İder vahşet beni gördükçe çeşmüñ

Enîs olmaz imiş insânın âhû

Vasfî 69/2

Ol gazâl-i 'işvenüñ bir rütbedir kim vahşeti

Gelse gâhi fikri de turmaz ider dilden şitâb

Ref'î 16/5

Esir olalı ol âhûya Vasfî

Sorar irdüğine kim kanı âhû

Vasfî 68/6

Dirler ki itlerüne şikâr olmaga perî

Saydunda oldı sûret-i âhûda âşikâr

Ahmed Paşa 34/12

² Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (İstanbul: Dergah Yayınları, 1986), c.I. s.82.

Mekke ve Medine’de âhûnun avlanması yasaktır. Bu yüzden sevgilinin yüzü Kâbe’ye benzetildiği zaman, o göz âhûsu oraya sığınmış olur.

Harâmi gözleri hûn-kâr-ı şîr-i mestdir ammâ
Yatur mihrâb-ı ebrûda çün âhû-yı haremdir hem

Ref’î 169/3

Sevgilinin saçlarının kokusu nedeniyle, âhû ve misk ilişkisine konu edilir.

Döndürelden içini Çîne bûy-ı zülf-i yâr
Kan ile toldı derûn-ı nâfe-i âhu-yı misk

Hayretî 206/5

Bir gör ol Türk-i hitanun gözleri âhûsını
Zülfinun her bir kılında Rum ilin Çîn eyledi
Şeyhî 178/2

Ahû, şiirlerde en çok gözleri ve bakışları dolasıyla ele alınır. Tenha yerlerde bulunan âhûnun gözleri süzgün ve etkilidir. Haramilerin de böyle ıssız yerde bulunması nedeniyle gözler haramiye benzetilir. Peri, sihir ilişkisi ile âhûnun gözlerinin büyüleyici olduğu düşünülür. İri ve siyah olan gözleri kimi zaman korkusuz, doğrudan ve meydan okurcasına bakar. Bu bakışlar âşıkları yakalayıp öldüren bir arslan gibidir. Ahû bu bakışlarıyla avcıya benzetilir, arslanları bile kendine bağlar, onları yakalar. Yavuz Sultan Selim’in şu beyiti meşhûrdur;

“Şîrler pençe-i kahrımdan olurken lertzân
Beni bir gözleri âhûya zebûn etti felek,,

Gözlerinin mekre uğrarsın şakın ey şîr-i dil
Gâfil olma sihr ile olmuş iki âhû imiş

Zâtî 589/4

'Aceb âhû bolur ol gözleri sahhar sayyâd tek
Atar sinemga ohtar kaşlarındın iki yâ târ tib

Ref'î 15/3

Gözler şehlâ bakışlıdır, bâdem biçimindedir;

Şol lebi la'l ü gözü âhû-yı şehlâ dil-firîb
Şol saçı zulmet kimi müşk-i dilârim hoş mudur

Nesîmî 69/3

Olsa gernâmiye feyz-i nazarından sîr-âb

Çeşm-i âhû bitirir bagda nahl-i bâdam

Nedimi K. 9/30

Sevgilinin yüzü cennete veya gül bahçesine benzetildiğinde, âhû gözler, bu güzelliğin içinde tamamlayıcı bir unsur olarak düşünülür;

Yatarsa n'ola ravza-i hüsnüñde gözüñ mest

Kim bâg-ı Hutun gûşesidür mesken-i âhû

K. Nizâmî 93/7

Sevgili, korkusuz bakışıyla avcıdır;

Ey gazâl-i deşt-i behçet şîr-heybet gözlerün

Ürküdür âhû-yı zühdi zâhid-i şad-sâleden

Zâfî 1167/3

Bir bakış ile ey âhû gözlü

Şîr olur ise şikâr edersin

Nesîmî .Trc. B.2/4/18

Bir nazarda niçe yüzbiñ şîr-diller sayd ider
 Vay ne sayyad olur ol âhu-yi çeşm-i şîr-gir
 Zâtî 491/3

Sayyad segleriyle segürdürdi her gazâl
 Agyâr ile yürürdi sanasın ki bir nigâr
 T. Yahyâ K. 10/8

Hâl-i ‘âlem şöyle bula nazun râyuñdan k’ola
 Meta’ı âhûy-ı Çinüñ pişe-i şîr-i ‘Acem
 K. Nizâmî K. 7/31

Mecnûn’un çöllere düştüğü zaman âhûlarla dostluk kurması anılan başka bir özelliğdir. Bu durumda âşık, Mecnûn’a, sevgili, çöllerde gezen âhû’ya benzetilerek telmih yapılır;

Nihâl-i derddir Mecnûn yer etmiş sâyesin âhû
 Başında kuş yuvası berg ayağın selâsil su
 Fuzûlî 238/1

Dîl-i mecnûn-ı perişân-rev ü vahşi-tab’am
 Ahû-yı çeşm-i gazâli-nigehân râmumdur
 Fehim-i Kadîm K. 12/6

Çeşm-i sühânla ben ol deşte Mecnûnam kim
 Nigeh-i dîde-i âhûdur aña sâye-i bid
 Ş. Gâlib 57/4

Sevgili, âhûdan daha güzeldir. Ahûyu dağlara, çöllere düşüren sevgilinin gözleri, bakışları, saçlarının kokusu bu yolla övülür;

Delürmişdür gözün sevdâlarından
Anuñ-çün taglara düşmişdür âhû

K. Nizâmî 91/2

Var ise turra-i müşginüñüñ âşüftesidür
Bî-sebeb düşmedi âhû-yı Hutun sahrâya

Bâkî 467/2

Çeşm-i mahmûrına beñzer mi gazâl-i dil-cû
Bâde-i Cennet eger olsa da âb-ı âhû

Refî 216/2

Aşğın kendisi veya gönlü âhûya benzer. Ahû, aşğın gözünde hayâl gibi durur. Aşğın toprağı, âhû gözlerine sürmedir;

Dil gazâli düşdi bir kaplan kılıklı âfete
Bi-'aded hâl-i siyâhıyle bulunmaz bendesi

Zâtî 1793/2

Tende gönül gazâlini sayd itse tañ mı dost
Cân u gönül güşade olur hûb şikâr ile

Vasfî 87/3

Hasretinle ben dahi hâk-i siyah olsam nola
Baht âhur sürme-i çeşm-i gazâl eyler beni

Nedim 153/8

Nergisün fikri Fuzûlî göz ü gönlünde gezer
Dutar âhû vatan ol yerde ki otlı suludur

Fuzûlî 93/7

Şâirin şiirleri, âhûnun gözlerinin karalığından dolayı sevgilinin gözleriyle ilişkilidir;

Sevâd-ı çeşm-i âhûdan murâd itsem sezâdır bak

Otur hayrân bu nazm-ı şûh Hümâ hep şîr-i mestân şûh

Ref'î 37/7

Rakibin köpeğe teşbihi, âhûnun avlanması ile ilgilidir. Aşık, ele geçmeyen sevgiliyi, köpekle avlamak ister;

Dün gece ol gazâlî kaçurmuş rakib-i seg

İtler gibi aradı bulınca yatak yatak

Bâkî 242/4

İdemez dirsın rakib ile Nizâmî beni sayd

Çünkü âhûsın ya sen it ile avlanmaz mısın

K. Nizâmî 83/7

Seyre ol âhû bizümle gitmedi

Seg rakibi ah kim azıtmadı

Zâtî 1739/1

Sevgili, rakible birlikte gezer;

Dirigâ kaçmaz ayruktan çemene

Kaçar çayır çayır benden ol âhû

Zâtî 640/3

Düşmanlar, övülenin atı önünde gazâller gibidir;

Sürse şikârgâh-ı gazâyâ semendini

A'dâ kaçır hemişe öfînde gazâle-var

T. Yahyâ K. 10/20

Gazâl ve gazel sözleri cinaslı olarak yer alır;

Sihr eyledi Hayâlî gazel demede yine

Her bir gazâl-i vahşi görüb anı râm olur

Hayâlî 44/5

Can virür gözleri âhûları şehrûn gazele

Zâtîyâ bûsesin al di gazeli her güzele

Zâtî 1462/7

Sevgilinin fitneye eğilimli oluşu, gözlerinin etkisidir;

Örtbas eder hemeñ anı agyâr uyanmadan

Zirâ ol âhû beççe-i fitneye yataklıdır

Ş. Gâlib 115/6

2.2. ARSLAN (Şîr, Gazanfer, Esed, Haydar, Hîzebr)

Arslan, dağlık ve ormanlık yerlerde yaşar. Güçlü vücudu, heybetli görüntüsü, parçalayıcı pençeleri, kükreyişi ve yelesiyle hayvanlar aleminin kralı olarak bilinir. Bu açıdan pek çok hikâye, masal, destan, efsane vb. türde eserde övgüyle anılır. Dünyanın hemen her yerinde ve tarihi süreç içinde pek çok kültürde arslan güç sembolü olarak resim, heykel, mimâri gibi sanat dallarında da anlatılmıştır.

Dîvân Şiirinde arslan, cesareti ve güçlü komutan veya padişahları övmek için çeşitli tasavvurlarda yer alır. Övülen; “şîr-dil, sir-salvet, gazanfer-ceng, hizebr-i bişe-i din, şîr-i ner, şîr-i hasm-efken, şîr-i jiyan “ gibi sözlerle anılır;

Çalındı her yanadan kus-ı husrevâniler

Beliñledi yatagından sipihrüñ arslanı

T. Yahyâ K 9/5

Şîr-i jeyâna pençe salar gâh-ı hışım u kîn
Bebr-i yabana karşı varır vakt-i kâr-zâr

Bâkî K. 8/16

Enderûn agaları bir hey'et ile bâ-husûs
Her biri ejder-i mehâbet hamlede şîr-i jiyân

Ref'î K. 15/64

Her biri bir gürûha mahaldir cüyûşdan

Asûde-bîşezârda şîr-i jiyân gibi

Ş. Gâlib K. 13/28

Düşmeni hayretle hemçün rûbeh-i tasvir eder
Şîr- veş geldikçe ol kûh-i hırâmân üstüne

Nedim K. 2/35

“Ayrıca arslan ile güneş de çok zaman yanyana getirilir. Bunun sebebi ise eski astronomiye göre güneşin arslan burcunda bulunuşu ve hamel burcu döneminde yeryüzüne hakim oluşudur.”³ Gökyüzü unsurlarından Pervin (Ülker Yıldızı, Süreyya) de arslanla birlikte anılır. Bu yıldız da Sevr ve Hamel burçlarında yer alır. Ayrıca arslanın sarı yeleleri de güneş benzetmesinde önemli bir rol oynar.

Eser-i pençe-i şîrânemüz oldı Pervin
Seyr kıl ‘âlem-i ‘ulvide bizüm bîşemüzi

Fehim-i Kadîm 291/4

Sürayyâ sanmañ üstinde görince şîr-i gerdûnı
Atıldı âsmâne kûh-sâr-ı kahrı kaplanı

Bâkî K. 14/14

³ PALA, İskender.. Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü (Ankara: Akçağ Yayınları, 1989), s.39.

Mihr ü meh sanma şikâr için bu vahşet-gâhda
 Bişe-zârın devr ider iki gazanfer rûz u şeb
 Fehim-i Kadîm K. 1/9

Ferhâd ile Şîrin hikayesinden hareketle, şîr sözcüğünün Arapça'da süt anlamına gelmesinde de yararlanılarak şîr ve süt kelimeleri îham-ı tenasüp içinde kullanılır.

Bana vaslun hâram itdün aceb bu
 İçersin kanımı san şîr-i mâder
 Muhibbî 174/6

Çıkıp âğuşuna nahvetle ederler şimdi
 Mâder-i şîrden âhû-bereler mass-ı leben
 Nedim K. 1/64

Tıfldur pend-i peder dinlemez olmâh dahı
 Şîr-i mâder yirine içmege kanum özenür
 Bâkî 75/2

Arslan, ekseri beyitlerde sevgilinin bakışı için de ele alınmıştır. Sevgilinin gözleri âhûdur. Fakat bakışı “şîrâne”dir ve şîr’ler bile bu bakışa dayanamazlar. Ayrıca, arslan, avlarını yakalaması ve pençesi ile parçalamasıyla da ele alınarak sevgilinin gücünü göstermek için teşbihe konu edilir;

Seni dîvâne idûp şîr gibi bende çeken
 Çeşm-i ‘uşşak-küş ü dilber-i hayyânumdur
 Fehim-i Kadîm K. 12/25

İki yirden beylik aslan gibi cevrûñ Zâtî’ye
 Dûd-ı âh-ü-eşk-i çeşmin sanma zencir eylemez
 Zâtî 550/5

Kolında şâhid-i bahtı görünce ol şâhı
Şikâra pençe uran arslana beñzetedüm

Bâkî 337/9

Aşğın, arslana benzetildiği beyitlerde sevgilinin saçları veya gözyaşlarıyla zincire bağlanan bir arslan sözkonusu edilir;

Aşk meydânında güyâ bu Muhibbî şîr olup
Ahı tavr u gözyaşı olmuş durur zencir aña

Muhibbî 14/5

Eylesün Mecnûn-ı aşkım zülfünü zencirler
Dâyimâ âdetdür olur bend içinde şîrler

Muhibbî 147/1

Benem o şîr-i kavî-dost-i bişe-zâr-ı cünun
Egerçi derd-i cünuna olur devâ zencir

Fehim-i Kadîm 65/4

Arslan ile tilki birbirleriyle karşılaştırılan iki hayvandır. Arslan bütün yırtıcılığına ve gücüne rağmen tilkinin tuzağından kurtulamaz. Tilki rakib veya bu dünyanın türlü durumları olarak ifade edilir;

Ey şîr-dil meded ki zebûn eyledi beni
Akrânım içre bu felek-i rûbeh-ihtiyaç

Vasfî K. 2/30

Arslanım deyüben da'viyi kılma key sakın
Tilkisin var fârig ol arslân önünden böyle gel

Nesimî 238/6

Ey dirigâ rakibün hilesine aldanup
 Göz göre göre bir dilküye sayd oldı arslanum benüm
 Hayretî 289/3

Aleviler arasındaki bir inanışa göre Mi'rac gecesi peygamberimizin önüne bir arslan çıkar. Hz. Muhammed parmağındaki yüzüğünü arslana atar. Arslan yüzüğü ağzına alıp çekilir. Ertesi gün, peygamberimiz Mi'rac'ı anlatırken Hz. Ali, ağzından yüzüğünü çıkarır ve ona verir. Bu yüzden Aleviler arasında Hz. Ali'nin lakâbı "Esed'ullah (Allah'ın Arslanı), şîr-i Yezdân, Şîr-i Hûdâ" olarak anılır;

Gehi vermiş Rasul'e arşdan arslan ile mührün
 Gehi arz etmiş elde hatem-i hükm-i Süleyman
 Fuzûlî K. 26/26

Adûyu dilfigâr itti peleng-âsâ şikâr itti
 Muhassal âşikâr itti nebend-i Şîr-i Yezdânî
 Bâkî K. 7/12

2.3. AT

İnsanlığın binlerce yıllık tarihi içinde kendisine en yakın bulduğu ve hayatının her safhasında önemli bir yer verdiği hayvan attır. Kolay ehlileştirilip, eğitilmesi, süratli ve dayanıklı olmasıyla hem ulaşımda hem ziraatte daima insanların yardımcısı olmuştur. Çevik ve güçlü olan at, savaşlarda da en fazla tercih edilen edilen hayvanlardır.

Dünyanın tüm topluluklarında at yetiştirmek ve onu kullanmak özel bir meslek haline geldiği gibi hemen bütün kültürlerde iyi bir ata sahip olmak övünç nedeni olmuştur.

Denilebilir ki uygarlığın bugünkü düzeyine ulaşmasında, insan dışındaki en etkin canlı, at olmuştur. Günümüzde, en eski sporlardan biri olan at yarışları halen büyük ilgi görmeye devam etmektedir.

Orta Asya döneminden beri at, Türklerin hayatında büyük ve önemli bir yer tutar. Göçebe Türk toplumunun hemen herşeyi demek olan at , inanç, efsane, destan ve geleneklerde çok zengin unsurlarla yer almıştır.

Türk boyları arasında at'a ilahi bir nitelik verilmiştir. Efsane ve destan kahramanlarının atları ya gökten inmiştir ya da sudan çıkan kanatlı yaratıklardır.

“At, bir gururun işaretidir. Bir şeref sembolüdür. Şeref, gurur, haysiyet sembolleri ata vurulan işaretlerde mana bulmuştur. Damga şimdiki Anadolu’da kullanılan “en”in aynıdır. Her kavmin bir damdası, ”en”i vardır. Bir totem olarak karşımıza çıkan at on iki hayvanlı Türk takviminde yer almış, ama genellikle savaş taşıma ve ulaşım aracı olarak kullanılmıştır. Ölen bir kimsenin ahirette ihtiyacı olur düşüncesi ve inancıyla sağlığında sahipliğini yaptığı atının ölü yanına gömülmesi söz konusudur.”⁴

Atların renkleri, biçimleri ve koşu şekillerine göre aldıkları adlar aynı zamanda boy isimleri içinde kullanılır.

Dîvân Şiirinde, şâirler at'a geniş yer vermişlerdir. At üzerine gazeller, kasideler yazmışlardır. Dîvân Şiirinde kullanılan at isimleri oldukça zengindir;

Sevgili ve övülenlerin atları, çeşitli yönleriyle ele alınır. Renkleri, savaşta binilmesi, hızlı koşması ayağının izi, tozu, nalı, rakibi, şalı, söz konusu edilir. At üstünde oynanan çevgân oyununa yer verilir. Atın arpa ile beslendiği belirtilir.

Atın bu derecede ilgi görmesinin sebepleri arasında sevgilinin “şehsüvâr” olarak vasıflandırılması önemli yer tutar;

⁴ CETİN, İsmet.. “Gök-Türk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar” Türk Folklorü Araştırmaları ,1986/1 (1986), s.127-128.

Gel ey cemâl ilinün şehsuvâr-ı meydanı
 Ayakda kaldı fütâden atun başın çekerek
 ‘Amrî 60/4

Bir şehsuvâra kul ola gör ey gönül yürü
 Meydân-ı sine atının oynağı ola ta
 T. Yahyâ 9/3

Atı tokundı düşdüm didi o şeh-süvârüm
 Bu dahi bir düşüştür hazzeyle hey fütâde
 Zâfî 1254/3

Bilhassa atın yürüyüşü ayağın tozu, izi ve koşun takımlarının çeşitli tasavvurlarla beyiterde sık sık yer aldığı görülür;

Ger ol yegin ata binub seyr eyleye ol meh
 Nice tozlar kopa alem türab ola havasından
 Zâfî 1056/3

Yoluñda hâk olanlardur saña ta’zîm ider kalkub
 Ne tozlar kim kopar ey şeh-süvâr atun ayağından
 Zâfî 1054/4

Ayak kelimesinin kadeh anlamına gelmesi, şarabın kadehte bulunması, atların ayaklarının bağlanmasıyla ilgi kurulmasına yol açar;

Ben nice seyr itmeyem sofi safâ sahrasını
 Mey gibi ayaklı bir gül-gün semendüm var iken
 Zâfî 1172/5

At rahvan yürüyüşüyle sabâ rüzgarı, dörtnala koşmasıyla bâd-ı sarsar olarak tasavvur edilir. Sevgilinin şehsuvar oluşu, naz ile aheste aheste yürümesiyle rüzgarın

önünde sürüklenen gül yaprakları arasında kurulan ilgi de bu tasavvurun önemli sebeplerinden biridir;

Bir biriyle at segirdür bir niçe gül-rûh sanur
Bad alup gittükce gören güllerün yaprağını
Zâfî 1723/4

Ko atunun önince yile ben kulun şeha
K'ekser önince bâd-ı sabanun gubar olur
Vasfî 12/2

Atını yârun sabâya benzedür ehl-i nazar
Kim anuñ önince âşıklar gubâr olup gider
T. Yahyâ 74/2

Yiler âşıkları atı önince
Nesim-i subh önince gûyiya kah
Zâfî 1251/3

Atın nalı hilâle teşbih edilir;
Benzer ki âsumânda görülen hilâl-i îd
Atun ayağı, izidür ey şâh-ı kâm-gâr
Ahmed Paşa 42/2

Urdu çevgân-ı zeri gûy-ı zümürüd-gûnâ
Meh-i îd oldı yine tevsen-i gerdûna süvâr
Bâkî K.25/16

Sevgilinin atının izi mihraba ve yelesi "leyle-i berat" a bezetilir;
Sümm-i esbun izine düşüp sücûd itmezdi eşk
Ger nişân-ı pâyını idinmezse mihrab göz
Ahmet Paşa 123/8

Sevgili veya övülen güneşe, aya, yıldızlara benzetildiğie at da buna bağlı olarak bulutlara veya gökyüzüne teşbih edilir;

Gûyiyâ bir ebrdür berk anda dem dem berk urur
Zâtî'ya ol yıldırım kamçılı mâhun ebreşi

Zâtî 1793/5

Siyeh ata binüb nur-ı cemâli berk urdukça
Görenler dirler ol mâhı bu berk-ı ebr-i ebreşdür

Zâtî 324/4

Olur atun önince âsmân peyk-i cihan-peymâ

Ana hurşid tâc-ı zer hilâl-i çarh ser-müze

Bâkî 417/7

Felekde ya meleke benzedür ya hod güneşe

Demür kır atınun üstinde her gören anı

T. Yahyâ K. 5/38

Sevgili, âşığa eziyet etme geleneğini atıyla da sürdürür. Sevgilinin atı, âşığın sinesini çiğner;

Şeh-süvârum pây-mâl-ı esb-i cevruñ eyleme

Hâke-veş can ile ferş-i reh-güzâr oldıkça ben

Refî 199/2

Sinemi çignetti ol çabuk süvârum atına

Canı teshir itmek içün na'l saldı ateşe

Zâtî 1258/2

Sadâ atı ayagından belürmez
Du'a eyler bülend âvâz ile rah

Zâtî 1251/4

Sevgilinin atıyla ilgili tasavvurlar padişah (övülen) için de geçerlidir. Pâdişâhı överken atı yüceltir. Gökyüzüyle ilgili unsurlar ay, bulut, gökyüzü övülenin bineğidir;

Bilir kim bir keşide rahştur ıstabl-ı hâsında
Meh-i nevden gören çerhin nişan-gaahında tamgaayı

Nedim K.6/21

Ak ata binse sehab üzre afitâba döner
O şevketi yaraşuk padişah-ı nûrâni

T. Yahyâ K. 6/28

Siyah at ile Yahyâ gördi anı
Didi ol afitâba sâyedur bu

T. Yahyâ 359/5

Övülenin gücü, onun düşmanlarını yenmesiyle ölçülür. At, zaferler kazanmasında övülenin en büyük yardımcısıdır. Atın nalı, rakib sultanların tacından daha kıymetlidir;

Vâsıl olmaz pâye-i nal-i semend-i kadrine
Efser-i Hâkan degül tâc-ı ser-i kayser bile

Bâkî K.10/4

Na'l-i süm-i semendün tâc-ı ser-i selâtin
Hâk-i der-i sarayun âb-ı rûy-ı efâzil

K. Nizâmî K6/16

Atun oynağı olursa n'ola iklim-i Acem
Aşka Bagdad ırag olmaz meseldir bi-gümân

T. Yahyâ K. 2/36

Kûr eder der ceng-i evvel didesin gerd-i haşem
At salsa hışm ile Sâm-u Neriman üstüne

Nedim K. 2/32

Atun önince piyade yürürse Sâm-ı süvâr
Eya Sikender-i sâni mahall ü erzâni

T. Yahyâ K. 9/42

At; yürürken, koşarken toz kaldıran, üzerinden düşme tehlikesi olan bir hayvandır. Devlet kavramıyla birlikte zikredildiğinde, devlet atına binen pâdişâh veya övülen olur. Bu durumda at, gerek yükseklikte ve gerekse hızda, felek, rüzgar ve şimşeklerle mukayese bile edilmez bir yüceliğe ulaşır. Yine pâdişâhın üzerinde olduğu bu devlet atının veya doğrudan doğruya bindiği ayağından ya da tırnaklarından kalkan toz aya, güneşe kadar yükselir;

Ey ol ki devlet atına olduğu dem süvâr
Pür-anber oldu dâmen-i sahra vü kühsâr

Ahmed Paşa 42/1

Atın hızı, övgü şiirlerinde, savaş tasavvurlarıyla birlikte anılır. Bunların dışında övülenin atı değişik pek çok yönüyle ele alınmış, atın üstündekileri söz konusu edilerek övgüye yeni boyutlar kazandırılmıştır;

Ziyâ-bahş ol rikâbun şu'lesinden mâh u hurşide
Semend-i bahtun itsin arsâ-i âlemde cevânı

Bâkî K. 5/39

Kümeyt-i berk-i şitâbiyle olamaz himmetin
Bahâne-i kelef ü özrlenk eder mehtâb

Ş. Gâlib K. 11/27

Hudavenda sen ol çapük-suvâr-ı mülk ü devletsin
Ki rahş-ı himmetün evvel kademde aldı meydanı

Bâkî K.5/16

Râyiz-ı re'yûn suvâr-ı eşheb-i 'adl olsa çarh
Mîhr-i zerrin zin iderdi burc-ı mizânı rikâb

Fehim-i Kadîm K. 5/46

Atın ayağı ayağının izi, nalı, nalının kıvılcımları, tırnağı özellikle övgüye layık görülmüştür;

Atı ayağı indi şol câya kim o canun
Kadri bülend olubdur eflâkdan o canun

Zâfî 696/1

Her kanda bassa pâ-yı semendün nisâr için
Hanlar yolunda cümle revân itdi canları

Bâkî Msm 1-6/3

Görinen tuğları murg-ı hüma-yı rif'at
Atınun izleri feth ü zaferün bâb u deri

T. Yahyâ K.7/19

Ol şehun gerd-i semendinden idün sürme didüm
Kodı barmak göze bir çeşm diyüp her nergis

K. Nizâmî K. 5/62

Nadiren de olsa at'ın, âşığı temsil ettiği görülür. Bu durumda rakible birlikte anılırsa, rakib eşeğe benzeltilir;

Şâh-ı ıskım atım öninde revâ peyk sabâ

Sanma kim her ne kadar çâpük ü çalâk ise de

İsmetî 100/2

Götürüp başda atsun na'lin ne fahr eyler rakib

Çünkü efsar ehlini itdügi yok efser aziz

K. Nizâmî 41/3

Ceng idecek nigar için biri bir ile aşikâr

Araya girme ey rakib at depişür eşek ölür

Zâfî 325/4

Bu tasavvurların dışında at; ikbal, murad, şevk u zevk, aşk, nâz, ömür, kalem ağaç dalı gibi kavramlarla ilgili düşüncelerin içinde yer alır;

Şâirin kalemi sihirli bir atdır;

Rüstemiz Şehname-i i'caze verdik sûreti

Hâme-i cadû meğer esb-i mutalsamdır bize

Ş. Gâlib 312/5

Edhem-i hamen eylesün min-ba'd

Vâdi-i fahr içinde cevlânı

Fehim-i Kadîm K. 17/2

Râh-i pür çehte geçer ahestegân çâpükleri

Esb-i bahtın germi-i reftârı nâziştir bize

Nedim 140/2

Bane ne hin-i feragat ne vakt-i uzletdir

Muradum atına ben olmadum henüz süvâr

Vasfî K. 6/25

Her ne navek dile ol gamze-i dil-dûz urur
 Şevk u zevk atına turmaz yine mahmuz urur
 Hayretî 73/1

Eş'ar-ı can-fezâ ile her beyt-i dil-gûşâ
 Güyâ semend-i 'ışkuma bir tâziyânedür
 T. Yahyâ 86/4

Gedâ-yı bî-ser ü pâyı semend-i nâza çiğnetme
 İnende hüsne mağmur olma sultanım bu dünyadır
 Bâkî 52/4

Semendün katlüme segirdün amma korhum andandur
 Ki sebkate ede nâ-geh tevsen ömrüm semendünden
 Fuzûlî 218/2

2.4. DEVE (Cemmaz, Ba'ir, Cemel, Naka, Nâk, Üştür, Şütür, Maya)

Deve sıcağa ve susuzluğa dayanıklılığıyla bilinen, uzun yollar aşan, yük taşıyan iri hayvandır. Vücudunun şekli, boynu, katar halinde yol alması ve kinci olması gibi özellikleri vardır.

Gözlerinin şekli ve mahmur bakışlarıyla sarhoş olarak tasavvur edilir. Boynunun eğri ve uzunluğu içki sürahisiyle ilgi kurulmasına neden olur;

Sürahi üstür-i sermesttir gerden firâz olmuş
 Lebin şevki ile câm-ı şarâb-ı nâb kanzildir.

Bâkî 418/3

Övülenin orduları; katar katar oluşu, üzerinde savaş davullarını taşımaları nedeniyle develerle ilgili görülür;

Katar-ı üştür-i nerden cibâle döndi sahralar
 Gürülder şîr-ı gurrân gibi yer yer kûs-ı hâkânî
 T. Yahyâ K16/8

Övülenin bilgisi, deve hörgüçlerine benzeyen dalgalar gibidir;

O deñlu itti tugyan kim nice tufan-ı feyz-âsâr
 Sûvâr oldu misâl-i nâka her yer mevc-i galtana
 Fehim-i Kadîm K7/7

Şâir, şüirlerini överken devenin şarhoşluğundan ve katar halinde, hörgüçlerinin uyumlu dizilişlerinden bahisle kafiyeleleriyle ilgi kurar;

Bir nice üştür-i sermestidür bu ebyât
 K'oldu her birisine kâfiye kûhan-şekil
 Hayâlî K8/29

Övülenden beklenen ihsan, devenin büyüklüğü ve yük taşımasıyla bağlantılı bir tasavvur içinde ifade edilir;

Bu kaside umaram komaya yerde yükümü
 Üştür ihsan ede şeh ol geçen ihsan-şekil
 Hayâlî K8/31

Aşık, kendisi ile devenin çeşitli özellikleri arasında benzerlikler kurar. Rakibin sesine kulak asmaması, kös dinlemiş devenin az duyması gibidir;

Çün şütur kûs dinlemiş uşşak ısga eylemez
 İtse de kuyunda yârün it gibi agyar ses
 Ref'i 106/8

Sevgilinin hasreti ile ağlayan âşık, bunun bilinmesini istemez ve deveye dönmüş boynuna çingirak takmaz. Develerin boynuna çan ya da çingirak takmak adettir;

Naka leyli mahmilin çekmiş beyâbân seyrine
Eyle Mecnûn'u bu hâletden haber-dâr ey ceres
Fuzûlî 125/4

Eylemem gerden-i cemmâzumı muhtâc-ı deray
Hasret-i yâ ile girdüm yola nâlân olarak
Fehim-i Kadîm K16/3

Develerin uzun yollara, seferler halinde yolculuklarda kullanılmasıyla, âşığın eğrilmiş boynu ile yol gözlemesi arasında ilgi kurulur;

Sureyin boynu uzak yolları mânend -i cemel
Sefere mâh-ı muharrem gibi oldum nigerân
T. Yahyâ K22/45

Şâirin dertleri öyle çoktur ki deveye yüklense kâfirleri güldürür. Bu tasavvurda devenin eğri boynu üstünde, kocaman başının oluşturduğu ilginç durum hatırlatılmıştır. “Devenin başı,, tabiri yaygındır;

Bu gamlar kim benüm vardur ba'irün başına konsa
Çıkar kâfir cehennemden güler ehl-i azab oynar
Fuzûlî 70/6

Aç gözlülükleri, kincilikleri, yol yordam bilmemeleri gibi özelliklerinden ötürü şâirler, sofu, zahid ve şeyhleri deveye benzetmişlerdir;

Bir üstür-i ser-meste dönmiş mey içüb sofi
Na-gâh beni gördi didi deve gördün mi
Zâtî 1571/2

Zâhid ne lazım ehl-i dile kîne-i şütür
 Gir bezm-i ayş u işrete sen de kıtare gel
 Bâkî 303/2

Deveyi bir tutam ot yardan uçurdır dirler
 Göricek sebz-i hatın hut hut atar canı şeyh
 Ref'i 38/3

Hörgüçlerinin şekli nedeniyle, katar olduklarında bulutlara benzetilir;

Sabâ önince giden ebr-i nev-bahâr gibi
 Cemeller ile râhil olduğunu gördün mi
 T. Yahyâ 485/5

Deve katarına benzer kemerlerin gördüm
 Didüm ki yer yüziñün budur ebr-i bârânı
 T. Yahyâ K5/11

2.5. DOMUZ (Toñuz)

İslâm dinince etinin yenmesi yasaklanan, mundar sayılan bir hayvandır. Bu yüzden tüm nitelikeleri, aşağılamak amacıyla kullanılır ve rakibi temsil eder. Bu anlamda söylenmiş pekçok deyim içinde yer alır. “Domuz soyu” sözü, aşağılık yönlerinin, rakibin soyundan geldiğini anlatır;

Atası huyını tutmuş nigâra
 Rakibün oğlu ol toñuz çocuğı
 Zâtî 1743/4

“Domuzluk etmek”, kötülükle ısrar etmek, hep hainlikle uğraşmak anlamında rakibin bir özelliğidir;

Oluk dem kurdı usşak âsiyâb-ı 'ışkın ol şîrûn
Sana ey seg rakib illa toñuzlukda nazîr olmaz

Zâtî 556/6

“Güttüğüm domuzu bana öğretme” ifadesiyle şâir, rakibin, ne kadar aşağılık olduğunu yakından bildiğini sevgiliye söyler;

Ögme ey dost düşmanı kerem it
Bana öğretme güttüğüm toñuzu

Zâtî 1769/2

Kötü kişilere küçük de olsa zarar vermek yararlıdır anlamında söylenen “domuzdan bir kıl koparmak kârdır,, deyimi, rakibin sakalını yolmayı anlatır;

Bir kıl üzme didiler fâ'idedür toñuzdan
Bulacak Zâtî rakibün sakalın yolsa gerek

Zâtî 691/5

Derisinin kalınlığı, dişlerinin sivriliği, kanının bol ve mundar olması gibi özellikleriyle domuz ve rakib benzerlik içinde düşünülür;

Diş biler âşıkı çalmaga rakibün o toñuz
Koma çak eylesün dâmen-i ırzun o kuduz

Zâtî 526/1

Çak itmeye murayilerun hırkasın rakib
Ger diş bilerse it dişi toñuz derisine

Zâtî 1286/2

Rakibâ kıymazın sana senunle ahdümüz kanı
Eger içmek dilersem kanunı olsun toñuz kanı

Zâtî 1526/1

Rakib, sevgiliye yakınlıkta âşıktan ileridir. Sevgili güzelliklerinden âşığı değil, rakibi nasiplendirir;

Yisün rakib meyve-i vaslı ki rûzgâr

Yimüşün iyisini toñuza nasib ider

K. Nizâmî 34/4

Ol bâg-ı hüsn mîvesi nâdân-perest imiş

Olur yimüşlerün iyisi toñuzun Bâkî

Zâtî 1788/4

Sevgilinin Kâbe'ye benzeyen köyünde domuz kurban etmek yasak olduğundan, âşık, rakibi öldüremez;

Kûyında yarun alur idüm cânun ey rakib

Lâyık ola idi Kâbe'de kurban ger toñuz

Zâtî 537/2

Bir av aleti olan, domuz taşagından yapılan sapan sevgiliyi avlamada kullanılır. Aynı zamanda, arslana benzeyen âşığa ilgi göstermeyen sevgili, domuz rakibe av olmuştur;

Şimdi toñuz taşagina ya Rab ne hoş düşer

Ol şîre sayd olmayan âhû kemend ile

K. Nizâmî 105/9

2.6. EŞEK (Merkeb, Har)

“Eşek, Dîvân Şiirinde zaman zaman değişik kıssa ve efsanelerle anılır. Nuh Tufanı'nda eşeğin gemiye binmesi bunların başında gelir.”⁵ Şeytan, Nuh'un gemisine eşeğin kuyruğuna tutunarak girmiştir.

⁵ PALA, İskender.. Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü (Ankara: Akçağ Yayınları, 1989), s.211.

İsrailoğulları peygamberlerinden olan Üzeyir'in başından geçen bir olayda eşekten söz edilir. Bakara suresi 259'da anılan bu olayda Üzeyir'in , ağaca bağlı biçimde ölen ve kemikleri çıkan eşeğinin tekrar diriltildiği anlatılır.

Hz. İsa'nın ilerde hükümdarlığını sona erdireceğinden korkan Herot (Harut) isimli Rum hükümdarı, daha çocukken İsa'yı öldürmek ister. Bunun üzerine Hz. Meryem bir eşeğe bindirerek onu kurtarır. Kudüs'e oradan Mısır'a götürür. Daha sonra Hz. İsa, bir eşeğe binerek Allah'ın dinini yaymaya çalışır.

Eşek edbiyatımızda kötü ve değersizliğiyle ele alınır. Rakibin benzetilendir. Sevgili ile aşkın arasına girdiği için rakip eşekbaşı olarak ifade edilir;

Didüm rakib neyler kûyunda didi dil-ber
Olur eşek başından bostanlara oyuklar

Zâtî 461/5

Meclisünden hâli olmazsa rakib olmaz aceb
Çün meseledür kim eşek başısuz olmaz bustan

K. Nizâmî 88/6

Ceng idicek nigâr içün biri bir ile âşıkân
Araya girme ey rakip at depişür eşek ölür

Zâtî 325/4

Rakibin sesi, eşeğin sesine benzer;

Ağır yeyni çeker bar-ı cefasın dil-berun âşık
Tut agzun ey rakibi -i har aceb kim dir sana ağır(anır)

Zâtî 302/4

Şîrûme hergiz adil olmaz kelam-ı müddei
Nisbet olunmaz dem-i İsi ile âvâz-har

Nev'î K.12/88

Zâhidler ve sofular aşktan anlamazlar. sevgilinin meclisinde bulunmaya layık değildir;

Uğratma bezme zâhidi kim sıklet itmesün

Bir har-micaz çiftelidir mâr-süvanlıdır

Ref'i 77/10

Yâr ışığında rakibün umma sofi

Bağlamaz kimse seni ol kapuda har yirine

Bâkî 422/4

Zâhidâ izzet gerekse gel sebuy-ı mey götür

Yük götürmekten olur alemde çünkim har anır

K. Nizâmî 41/4

Eşek, değersiz, anlayışsız kötü insanlarla, düşmanların benzetilenidir;

Çok temaşa itdüm adem görmedüm zirâ gözüm

Hiredür gerd-i himâr-ı bi-hisab-ı Mısrđan

Fehim-i Kadîm K. 3/9

Cûd-ı nazarında har-ı İsa da olursa

Perverde-i cev cevher-i şehvârî ne bilsun

Fehim-i Kadîm K. 4/26

Acıtma dostu seni ta geçmeye 'adû

Meşhurdur bu atı geçer acıyan eşek

Zâtî 726/4

Rağmına böyle estaran u harun

Oluran beyt-i medhume bani

Fehim-i Kadîm K 17/63

Aşık, yâre ulaşmak için eşek olmaya razıdır. Ancak sevgili yine de âşığa yüz vermez;

İşiğinde ulıdı itleri ben har oldum
‘Amrîya gayret-i akran ile öldüm gitti
‘Amrî 121/7

Sen bütperest-i hüsni olursan o kâfirüñ
Rağmına sen harun ol erâzil-perest olur
Fehim-i Kadîm Trk 2/5/2

Top oynamaya karışayın bari varayın
Ol şeh-süvârumun olayın ben de merkebi
Zâfî 1786/3

Eşek insanın nefsi ya da bedenidir. Değersiz, gereksizdir;

Div-i racimin atıdır emmâre-i nefsin merkebi
Terk eyle divin atını yapışma onun yalına
Nesîmî 362/10

Can merkebi ile kuyuna varmağı görüp ayb
Kodî teni تنها özi girdi teni تنها
K. Nizâmî K. 2/31

2.7. FARE (MUŞ)

Küçük cüssesine karşın büyük zarar vermesi ve yiyeceklerini yavaş yavaş kemirerek yemesi farenin belirgin niteliklerindedir. Dünya malına olan düşkünlüğün, insanın içinde oluşturduğu sıkıntıya gece ve gündüz kavramlarıyla süreklilik kazandırılmış, gece ve gündüz fareye benzetilmiştir;

Dâne için gussa yirsun sen dahi leyl ü nehâr
Ömrün anbarın dükettiler iki mûş aldılar

Zâfî 351/4

Arslan, kaplan gibi hayvanlarla oluşturduğu tezat içinde söz edilir;

Cismini doğu elife ideyun şîr ü peleng
Kühsarun kagan arslanlarını mûş itsün

Şemsî Paşa 291/3

2.8. FİL (Pîl)

İri ve gösterişli cüssesi ile çeşitli tasavvurlara konu olur. Hindistan'da çok bulunur. Savaşlarda binek olarak kullanılır.

Övülenin gücünü vurgulamak için sivrisinek veya karınca ile tezat halinde ele alınır;

İmdâd-ı 'acizânı murad etse kudreti
Tasvir-i mûra heybet-i pîl-i dümân verir

Nedim K3/26

Övülenin atı seher yeline, filler de bulutlara benzer;

Atun önince alayunda filler yürisün
Seher yilinun önince nite ki ebr-i semâ

T. Yahyâ K 12/23

Övülenin yüceliği, gökyüzündeki yıldız grubuyla ilişkisi içinde, file sürücü olmasıyla ifade edilir;

Bâlâ-yı çarh-ı heftüme Keyvân-ı kühne-sâl
Oturmuş idi nitteki Hindû-yı pîl-bân

Bâkî K 1/8

Yerilenlerin kimi özellikleri, hantal cüssesi, iri kulakları, uzun hortumu nedeniyle file benzetilerek istidrak yapılır;

Hortumu ile fil gibidür 'aceb degül

Gümürdenürse niteki şîr-i jıyan koçı

T. Yahyâ 450/4

Aşğın çektiği zahmetler o denli ağırdır ki fil onu taşıyamaz. Filin iki dişinin olması bu ağır yükün altında dişlerini sıkmasındandır;

Deng oldı kaldı çikimedi çekdügüm yüki

Çalışdı fil egerçi kalınca iki diş

Zâtî 1663/2

2.9. GEYİK

Geyik gözlerinin güzelliği ve âhû, ceylan türünün erkeği olması nedeniyle ele alınır. Sevgili ile ilgi kurularak söz edilir.

Gönlüm Harem Ovası gibi eyleledim giniş

Oldı o gözleri geyiğün koşacak yeri

Refî 268/5

İştdüm şehr içinde ey perî-rû

Geyik dirler babana sana âhû

‘Amrî Müfred 23/1

Uzun yaşaması ve yaşıyla bağlantılı olarak boynuzlarının çatallanarak çoğalması nedeniyle halk arasında farklı benzetmelere neden olmuştur. Boynuzlar, çiftleşmeyle ilgili bir tasavvur içinde ele alındığında geyik, rakib olarak düşünülür.

Geyicek Emriya olursın anı
Boynuzu eğri bir geyik boğası

Bâkî Kıta 12/2

Kıtlık sovak odun yerine bu diyarda
Ancak heman geyiklerinün boynuzu biter

T. Yahyâ Bey K. 25/17

Halilî şiir okurken dir görenler
Geyik destanına dönmüşdir eş'ar

Hayretî Kıta 7/1

2.10. KAPLAN

Benekli postu nedeniyle gökyüzündeki yıldızlarla ilgi kurulur. Güneş, aslana benzetilerek, övülen kahredici gücüyle gökyüzünü kaplamış kaplan olarak tasavvur edilir. Güneşten üstün tutulur.

Süreyya şanman üstinde görince şîr-i gerdûnı
Atıldı âsmâne kûh-sâr-ı kahrı kaplanı

Bâkî K.14/14

Dağlık yerlerde yaşadığı için dağ kavramıyla birlikte anılır. Övülenin askerleri, hem giydikleri elbiseler hem de güçleri bakımından kaplana benzetilirken, efsanevî bir abartı verilerek Kaf Dağı'nın adı da anılır;

Asâkîri benek altunlu câmeler geyüben
Gâzâ güninde olur kûh-ı kâf kaplanı

T. Yahyâ K. 9/32

Aşık ile sevgili, avcı ve av tasavvuru içinde yer aldığı, sevgili yüzündeki benlerin çokluğuyla kaplana, aşığın gönlüde gazele teşbih edilir,

Dil gazeli düşdi bir kaplan kılıklı afete
Bi-'aded hal-i siyâhiyle bulunmaz bendesi

Zâtî 1793/2

2.11. KARAKULAK (Siyah-gûş, Pervâne, Tufeh, Guncul)

Tilkiye benzeyen, yırtıcı bir hayvandır. Köpek büyüklüğünde, siyah kulaklı, kırmızı yüzlüdür. Arslanla birlikte dolaşır. Onun yakaladığı hayvanların artıklarıyla beslenir. Arslanın önünde yürüyüp, haykırarak ona yol gösterdiğine inanılır.

İran hükümdarlarının ava bu hayvanlarla gittiği, Osmanlı sarayında sadrazamların maiyetine memur olanlara siyah-gûş (karakulak) dendiği bilinmektedir.

“ Gözün şîr-i şikâr-efgendedir kaşın siyâh-gûş
Lebin meyhânedir ervâh-ı kudsîler kadeh-nûş
Hayâlî „⁶

Karakulaga dinilür dahi inak
İri arslan diye dir şîr-i zebân itât
Sümbülzade Vehbî 34/4

“ Nigâh-ı lütfâ dil ü cân-ı rakib olur sezâ
Gazâli sayda siyâh-gûşla esed gözedir
Enis Dede „⁷

⁶ ONAY, A. Talat.. Eski Türk Edebiyetunda Mazmunlar (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.242.

⁷ a.g.e. s.242.

2.12. KATIR (Ester, Esterân)

Katır, erkek eşekle, dişi atın çiftleşmesinden ortaya çıkan bir hayvandır. Yapısı ve sesiyle her ikisinin arasında özelliklere sahiptir. Kendi içlerinde çiftleşip üreyemezler, zürriyetleri yoktur. Rivayete göre Hz. Meryem ile Hz. İsa'ya kaçmaları için Hz. Yusuf bir katır getirir. Fakat hayvan kendisini tekmeleyince onu lanetler ve zürriyeti böylece kesilir.

Katır, atla kıyas içinde düşünülerek, aşağılanır. At asaleti ile katırdan üstün tutulur, katır açlık içinde tasvir edilir;

Korkaram çapük-süvâr-ı arsâ-i irfân iken
Esb nâ-geh bir gice bi-cev kala ester bile

Bâkî K10/11

Bir dane arpa yok ne yisün atlarum aceb
Katırlarum hele çulını torbasını yer

T. Yahyâ K25/34

Katıra örtülen çul gösterişli değildir. Ata gösterilen özen ona gösterilmez. Kanaat ehli olanların, gösterişe düşkün olmaması, katır çulu ile ifade edilir;

Puşîş-i cismîn kilim-i fakr idenler eylemez
Atlas-ı gerdûnı cull-ı esterine astar.

Nev'î K12/87

Zürriyetsiz oluşu, başka hayvanların sülbünden ortaya çıkması katırın tahkir edilmesine neden olur. Bu yüzden yeteneksiz ve başkalarından geçinene şâirler katıra banzetilir;

Bir alay şa'ir-i şa'ir-şi'ar
Bir katar esterân-ı palânî

Fehim-i Kadîm K17/54

2.13. KEÇİ (Nahçir)

Yaban keçisi veya av hayvanı olarak söz edilir. Sevgili avcı olarak düşünülüğünde, bakış veya kirpikleri ok olur âşığı avlar. Aşık, sevgilinin yolunda kurban olmuş, kanlar içinde yatan keçiye benzetilir;

Râhında yatur gürûh-ı uşşâk

Aguşte-be-hûn misâl-i nahcir

Fehim -i Kadîm Trc.B.1-3/11

Rast geldi iy keman-eburu bana firun senün

Kûy-ı gamda oldu dil güyâ ki nahçirün senün

Şemsî Paşa 206/6

Tevsen-i himmete bir işk eri olinca süvâr

Sebze-zâr-ı felegün şîrini nahçir eyler

Nev'î 77/4

2.14. KOÇ

Kurban edilmesi, güçlü olması, boynuzları ve iri yapısı nedeniyle çeşitli düşüncelere konu edilir. sevgili yolunda canından vaz geçen âşık kurbanlık koç olarak ifade edilir;

Koyuna gir gel koçum didükleriyçün ol kuzı

Kırdı uşşâk ı didi erkek koyun kurban için

Zâtî 1169/2

Ey şâh-ı hüsn iyddir ihsan eyle

Cellâd-ı nigaha nim-fermân eyle

Agyârı fedâ eyle koç başınçün

Kurbanın olam bendeni kurban eyle.

Ş. Gâlib Rubai63/3

Sevgilinin bükülmüş kaşları birbirne çatılmış iki koç boynuzu gibidir;

Ey koyuna girecek körpe kuzu ol iki kaş

Komış iki kara koçlar gibi birbirine baş

Zâtî 578/2

Hız. Hüseyin'in, Kerbelâ'da Allah yolunda kurban olmuş koça teşbih edilerek, telmih yapılır;

Koç gibi yine can kuzusın eyledün revân

Id-i cihâd-ı ekbere kurban yâ Hüseyin

Hayretî K 4/5

Görüntüsü, iriliği nedeniyle özel kişiler koça benzetilir;

Gelmez mi ol sefer yolına nerdibân koçı

Kara yirün gemisi yüke pehlevân koçı

T. Yahyâ 450/1

2.15. KOYUN(Gusefend, Ganem)

Sayıcı çokluğu, gözlerinin güzelliği, sine (kucak) anlamındaki koyun sözcüğü ile cinas oluşturması nedeniyle şiirlerde adı geçer;

Bir koyun ala gözlü ile yab yab egir

Şâdi ganemlerini dile bi-hisab eğir

Zâtî 366/1

Sayıcı çokluğu nedeniyle sevgilinin âşıkları, koyuna benzetilir;

Kuzucagum kimsenin dökmezdi kanın bî-günah

Gamze-i kassâbunun biñ olmalıydı koyunu

Zâtî 1499/2

Kucak anlamında koyun sözcüğü ile cinaslı kullanarak, sevgilinin isteği ortaya konur;

Kuzu gel ‘Amrîye uy koyuna gir
Seni kurd almasun kaldun yabanda
‘Amrî 97/5

Hattun gelince kuzucagum güdeyin seni
Ola ki koyuna katam ahır zaman ile
Zâtî 1421/2

2.16KÖPEK (İt, Kelb, Kilââ b, Seg)

Köpek, insanların kolayca evcilleştirip, özellikle güvenlik, savaş, ulaşım, haberleşme, av vb. işlerinde kullandığı bir hayvandır. Belirgin soylara bağlı olanlar çok değerlidir. Sahibine bağlılığı, fedakarlığı ile pek çok gerçek olaya, masal, hikâye ve efsaneye konu olmuştur. Bununla birlikte saldırganlığı, kolay aldanması, soysuz türlerinin sahibine bile saldırması da köpeklerin menfi yönleridir.

Toplumda küçük görülen, basit ve değersiz bir hayvan olarak kabul edilen, köpek hakaret sözcüğü olarak kullanılmıştır.

Dîvân Şiirinde, şâirler, köpeği en çok basit ve hakir bir varlık olarak telakki eder, rakibi aşağılamak, ona hakaret amacıyla kullanır. Aşğın sevgiliye ulaşmasına engel olması, sevgiliye âşıktan daha yakın olması, âşıkla, sevgilinin arasını bozması, sevgilinin rakibe yakınlık göstermesi rakiple köpek arasında kurulan ilginin önemli noktalarıdır.

Köpek, rakibin kendisine benzetilenidir. Köpeğin taşlanması ile rakibin kalbi arasında ilgi vardır;

Seng alur segden hazer iden rakîbâ destine
 Göñlüñi ‘uşşâk ele billâhi niçûn almasun
 Zâtî 1112/3

Rakib, aşığı daima kötüler ve ona zarar verir;

Rakib-i seg didi ben hastaya sögdüklerün bir bir
 Bana zahmet viren sandı du’âlar okıyub urdı
 Zâtî 1686/3

Seg rakîbûñ rahmı yokdur ‘âkıbet bulur talar
 Ka’r-ı bahr-i eşkine yok yire ‘âşık talmasun
 Zâtî 1112/1

Sürekli ulumaları ile çevreyi velveleye verir. Ancak rakib aşağılık ve dinsizdir;

Turdugınca seg rakîbûñ leşkeri turmaz ürür
 Bir kişi ney gibi dem nice feryâd itmesûn
 Zâtî 1108/4

Gösterme rakîb-i seg-i bî-dîne cemâlûñ
 Olmaz çü müselmân aña ‘arz eyleme îmân
 Vasfî 64/5

Aşık, sevgiliden uzakta zayıflamış ve kemiğe benzemiştir. Köpeği susturmak için kemik verilmesi tasavvurundan hareketle rakib ile köpek arasında bu yönde ilgi bulunmuştur;

Kendüñi göster ki Zâtî tuta düşman ağzını
 Bu mesel meşhûrdur it ağzını tutar kemik
 Zâtî 792/5

Gördüğince ben za'ifi saña kadh eyler rakîb
İt süñük gördükçe kaçan agzını epsem tutar

K. Nizâmî 20/5

Sevgilinin bulunduğu yer kutsal sayılır. Bu yüzden köpeğin, sevgiliye yakın olması normal karşılanmaz;

Neye girdüñ varup ey dost rakibüñ evine
Çün bilursin ki melek girmez it odugı yire

K. Nizâmî 100/3

Kûy-i dil-bende rakibâ Hak Te'âlâ eylesin
Mescide girmiş köpek gibi ziyâde hürmetüñ

Zâtî 705/2

Kapingda rakibinge talatma bizi hânım
Zirâ ki harâm itdi Hudâ sayd-ı Haramni

K. Nizâmî 114/8

Buna rağmen sevgili rakibe, âşıktan daha çok ilgi gösterir. Aşığı azarlar, daima rakiple birlikte bulunur;

Râkîb yanını tenhâ komaz ol âhûnuñ
Geçer hemân oturur karşısında âh o köpek

Bâkî 265/4

Hemişe seg rakibe iltifatuñ
Dirigâ ol kadar yok i'tibârım

İsmetî 56/4

Baglamaz itleri yerine Nizâmî seni yâr
Anı âdem yerine merdûm-i câhil bağlar

K. Nizâmî 30/8

Görmese yâr gazab-nâk olıcak agyârı
 Hışm idüp 'âşıkın âzârlar itler yerine

Bâkî 422/3

Rakib, aşktan habersizdir. Sevgilinin değerini bilmez. Sadece âşığa değil sevgiliye de eziyet eder;

Rakib-i seg ürürse günde biñ kez
 Çerâg-ı 'ışk sinemde söyünmez

Zâtî 511/4

Senün hâl-i lebün öpmek kara taglarca ni'metdür
 Rakibe it sinet kapmışca gelmez ey sanem hak bu

Zâtî 1228/2

Sen şanma Nizâmî sañadur cevri rakibüñ
 Görseñ ki habibe dahi ol it neler eyler

K. Nizâmî 33/7

Dün gice ol gazâli kaçurmuş rakib-i seg
 İtler gibi aradı bulınca yatak yatak

Bâkî 242/4

Bu yüzden âşık düşman bildiği rakibi öldürmek derisini yüzmek ister;

Ol rakibi bulub öldürmedüm itler yerine
 Beni öldürmelüdür vây beni vây beni

Zâtî 1505/4

Ey Zâtî rakibi o habibün iti giçüb
 Deryâ-yi mahabbetde talarsa derisin yüz

Zâtî 530/5

Köpek, kimi Şâirler tarafından âşğın benzetilene olarak da düşünölmüştür. Sevgilinin köpeğı olmak ve rakibi kovalamak âşıklar için arzu edilen bir hayâldir;

Dedim zülfün kemendi perçem oldu
Dedim cânım anuñun dirhem oldu
Dedim kuyın itiyim ey kamer-ruh
Dedi bu dahi ya'ni Adem oldu

Nesîmî R. 290

Yâruñ iti geçince kapusunda biz oyuz
Uydugumuz iti iderüz ey rakib uyuz

Zâtî 537/1

Âşka yâruñ kapusunda dirseñ rakib
Dâmen-i 'ırzuñ senüñ çâkide sâyed ol kuduz

Zâtî 560/6

Kapunda ham kadümi gezdürüp yürür gönlüm
İtindürür yögürür her taraf kılâde ile

Fuzûlî 248/5

Aslında küçük görölen bu hayvan, sevgiliye ait olunca birden değer kazanır. Bu sebeple mübağalalı ifadeler içinde işlenir. Aşık, onlarla dost olur. Vuslat günü onları öper. İzlerine yüz sürer. Onlarla aynı kaptan yemek yemeyi şeref sayar;

Kûyı itinün adını sana virürse sür safâ
Ademe Zâtî'ya gerek iki cihanda ad eyi

Zâtî 1656/5

Pare pare cigerüm itlerine nezr olsun
Ol ser-i kûya eger düşse güzârüm bu gece

Fuzûlî 245/6

Dilbere hoş gelmeyen bu derdmende hoş gelen
Nâle vü feryâdum ile itleri âvâzıdır

T. Yahyâ 97/4

Ey felek Zâtî'yi furkatde helâk eyler isen
Kellesin bâri sıfâl-i seg-i cânân eyle

Zâtî 1396/7

Âşıkla, sevgilinin köpekleri arasında bir yakınlık vardır. Çünkü aynı sevgiliye bağlıdırlar. Bu yüzden âşık, sevgilinin itleri ile arasında benzerlikler bulmaya, ona yaklaşmaya çalışır;

Kilâb-ı kûyuñı gözlerse gözlerüm tâñ mı
Garib-i serkeşte yad ilde âşınâ gözler

T. Yahyâ 113/2

İtine kulluk it hûyuñ dilerseñ
‘İbâdet idene cennet olur ecr

K. Nizâmî 36/2

Dil şeb-i hicrânda kûyuñ itlerini yâd ider
Yalıñızlık hasteye gurbetde yoldaş añdurur

K. Nizâmî 24/3

Eylerem bî-hâd fegân gördükçe kûyuñ itlerin
Aşına derd-i nihânın aşınâdan sahlamaz

Fuzûlî 110/6

İşiginde uludı itleri ben hâr oldum

‘‘ Amrîyâ gayret-i akrân ile öldüm gitdi

‘Amrî 121/7

Ben figân itdükçe kim eyler seg-i kûyuñ figân
Aña beñzer kimide bir kişi yârâniyle bahs

Vasfî 9/4

Bu yüzden sevgilinin köpeklerinin yemek kasesi, ayağı, ayağının izi bile âşıklar için çok değerlidir. Bunları abartılı biçimde överek sevgiliye duyulan aşk ifade edilmiştir;

Her kim itün ayagina kapunda ser kodı
El virdi devlet oldı şeh-i âlem uludı

Zâtî 1689/1

İtlerüñ ayagina dün dün de aylar sim atar
İşigüñ topragina gün günde eyler zer nişân

K. Nizâmî K. 11/10

Siyâh-kâseligin mizbân-ı çarhuñ gör
Ki kâse-lis-i segânam egerçi fagfuram

Fehim-i Kadîm K. 14/7

Semendün no'la mir'ât-ı Sikender
Seg-i kûyün sıfâli Câm-ı Cemdür

Bâkî 147/4

Def oldı kâse-i Mecnûn gibi iki pâre
Sifâl-i seg gibi câmuñ dürüldi devranı

T. Yahyâ K. 6/4

Düşdüm nişân-ı pây-i seg-i dil-ber üstine
Ol gonce gördi didi yüzün güller üstine

Zâtî 1310/1

İtlerin izin yolda görüben sevinirmin
Müflis kişi tapmış kibi bir niçe diremni

K. Nizâmî 114/7

Sevinür cân göricek itlerüñ izin nitelim
Yolda bir aç u gedâ ugraya bir kaç direme

K. Nizâmî 104/6

Ola kim başdı ola itlerüñ ayağı diyü
Sürerem yüzümi yüz zevk ile her reh-güzere

K. Nizâmî 102/2

Baş ucândan geçerüz itlerüñ izin göricek
'İşk yolında begüm bir pula olur biñ baş

T. Yahyâ 189/5

Sevgilinin köpeklerinin aşğa acıdığı hatta sevgiliyle, aşğın arasında bağ kurmaya çalıştığı tasavvur edilir;

Ey Nizâmî itleri talar rakibi hod n' olur
Aşınâdan hayr gelmez ne umârsın yaddan

K. Nizâmî 89/7

Seg-i kûyuñ ileri geldüğümi ister imiş
İleri çekdi yapışdı beni damânumdan

Zâfî 1209/3

Dostumdur seg-i kuyuñ aña vardukca beni
Men' ider gitmege her dem yapışur dâmenüme

Vasfî 73/2

Bunların dışında köpeğin nefisi temsil ettiği de görülür. Nefs, bayağıdır. Dünya nimetlerine düşkün olmak, nefsin isteklerine kapılmak alçaklıktır;

Cifedir dünya anun talibleri adı kilâb

Olma kelb anun kim oldı adı murdar isteme

Nesimî 370/8

Seg-i nefsum tarîk-ı Hakka gitmez

Bu işi dini ayrı kâfir itmez

T. Yahyâ Msn. 1/26

Benüm nefsum iti gayet itidür

Bu hâli gördi itler didi veh vâh

Zâtî 1236/5

2.17. KURT (Gürk, Zî'b)

Vahşi hayvanlardandır. Koyun sürülerine saldırıp, onları parçalar, yer. Bu yüzden “koyun uğrusu” denir. Avlanırken sessiz olması ve belirli içgüdülerle davranması onun bir düşünme yeteneğine sahip olduğuna işaret sayılır. Uzun yaşamasıyla da ilgi kurularak, görmüş-geçirmiş, tecrübeli ve yaşlı kişilere “eski kurt” anlamında “Gürk-i bârân-dîde,, denir. Pençeleri, tarağa benzetilerek, çobansız bulunduğu koyunların yünlerini tarayacağı söylenir. Çok aç kaldığı zaman köylere inip, kümes ve ağillara saldırdığı, hatta insanlara zarar verdiği olur. “aç kurt gibi saldırmak” deyimini bu durumu ifade eder.

Türk kültüründe Kurt'un özel bir yeri vardır. Türk destanları, Türklerin Kurt'un soyundan geldiğini anlatan manzaralar çizer. Türk destanlarının, İslamiyet öncesi rivayetlerinde Kurt ve Bozkurt motifi hakim bir yer tutmaktadır. Oğuz Kağan, Bozkurt, Ergenekon ve türeyiş destanları, Bozkurt motifinin önemli yer tuttuğu destanlardır. Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Han tasvir edilirken bâzı yönlerden kurta banzetilir.

Dede Korkut Hikayeleri'nde "Kurt yüzünün mübarek" olduğu belirtilmiştir. Şamanlık inancında da Bozkurt'un kutsal sayıldığı, dualarda adının geçtiği bilinmektedir.

"Türk'ler, ongunları olan, kurtu bayraklarına alem yapmışlardır. 20. yüzyıl başlarında gelişen Türkçülük akımı ile bâzı kuruluşlar, gazete ve dergiler Bozkurt'a amblemlerinde yer verdiler. Özellikle Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Bozkurt resimlerine, paralar, pullar üzerinde yer verildiği görülmektedir."⁸

"Yaratılış Efsanesinden kaynaklanan inançla, Kurt başlı ejder'i devletin sembolü saymışlardır. Gök-Türk, Batı Türk ve Uygur Kağanları ana ve atalarının hatırası olarak Kurt (börü) başı bulunan bayrağı kendi otağlarının önüne dikerlerdi. Yine aynı efsaneden kaynaklanan inançla kamlar, katıldıkları dini törenlerde kurt başlı maskeler takıp görevlerini icra ediyorlardı."⁹

Dîvân Şiirinde Kurt, milli kültür içinde oynadığı önemli role uygun genişlikte yer almamıştır. Kurt, mitolojik bir öge olarak değil daha çok kuzu veya koyunla oluşturduğu tezat içinde işlenir. Ancak, Göktürk Kitabeleri'nde yer alan,

"Kangım Kagan süsi börü teg ermiş, yağısı koyun teg ermiş" (Babam kağanın ordusu-askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş)¹⁰ cümlesi bu tezatla ilgili tasavvurların yüzyıllar ötesinden beri varolduğunu göstermektedir.

Dîvân şâirleri, adaletinin gücüyle Kurt ile Kuzu'nun bir arada yaşadığını söyleyerek övüleni yüceltir;

Serverâ âhır yasaguñ irişe bir hadde kim

Bâz u fîhû hemdem olup sulh ide zî'b ü ganem

K. Nizâmî K.7/30

⁸ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (İstanbul: Dergah Yayınları, 1986), c.I. s.461

⁹ ÇETİN, İsmet.. "Gök-Türk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar" Türk Folkloru Araştırmaları, 1986/1 (1986), s.124.

¹⁰ a.g.e. s.126.

Kurd koyun ile yürür ‘âşık u ma’şûk gibi
 ‘Ahd-i ‘adlinde kimesne idemez zulm u dalâl
 T. Yahyâ K.14/28

Zemîne şefkat-i ‘adlün şu deñlü şâmil kim
 Horus ve berreye dîk gelmez oldu gürg ü şegâl
 Nev’î K 29/24

Bu tezat, sevgilinin kuzuya benzetilmesi durumunda, rakibin de kurt olarak tasavvurunu doğurur;

Kuzı gel “ Amrîye uy koyına gir
 Seni kurd almasun kalduñ yabanda
 ‘Amrî 97/5

Sevgili, güzelliği ile âşıkların gönlünü avlar. Kaşlar yay, kirpikler ok olarak düşünüldüğünde aşığın gönlü kurda teşbih edilir;

Sayyâd-ı cemâlûn ki kaşun yayını kurdı
 Bir demde şikâr eyledi bin dil gibi kurdı
 Zâtî 1655/1

Âşık, avlarını öldürdüğü için kurt sevgiliye gönüllü av olmak ister;

Nola beñ kurdı seversem kamı anuñ gibi yâr
 Seveni öldürür ol koyun ala gözlü nigar
 T. Yahyâ 62/1

2.18. KUZU(MIŞ, BERRE, HAMEL)

Kuzu, uysallığı, koyunla olan ilgisi,hamel burcu ve benzeri özellikleriyle çeşitli tasvurlarda konu edilir.

Aşık, sevgilinin cevri edici bakışları, kirpikleri ve gam ateşi karşısında kuzu gibi çaresizdir. Aşığın yönlü gam ateşinde kebab olur. Bu yönüyle kuzunun yiyecek olmasıyla ilgi kurulur.

Tâbe-i gamda gönüller kuzusun biryan ider
Ben ol ateş-çihreden billâhi kime yanayın
Zâtî 1129/2

Çeşm-i bimârî nigârun sıhhate irsün diyu
Berre-i dil kanı ile yazarın efsun ana
Zâtî 49/3

Gönlün kuzısın pareleyup tiğ ile Zâtî
Kirpükleri oklar bıragup sanma üleşmez
Zâtî 517/7

Gözlerinin güzelliği, sevimliliği nedeniyle sevgili kuzuya benzetilir;
Öpüp ağzında didüm bire bebek bire bebek
Aşıkun öldürücü körpe kuzı böyle gerek
'Amrî 64/1

Ol sürmeli koyun ala gözlü kuzularun
Ol şûh içinde payına yüz sürmelisidir
Zâtî 254/3

Kuzunun kebabı meşhurdur. O'nun utançtan kızardığı söylenerek hüsn-i ta'lil yapılır;

Tekellüfsuz yenürsin sen dedügiyçin ana eller
Haceletden kızarmışdur beğayet kuzu biryani
Hayâlî K. 43/14

Güneşin arslan burcunda bulunması Hamel (kuzu) burcuna girdiğinde dünyaya hakim olması nedeniyle şüirlerde anılır;

Gam urmasın bere şîr-i mey ile koyunun bin it
Hamel yine müşerref itdi mihr-i alem-efruzu

Zâtî 1701/4

Girüp çarha kuzular gibi akl-ı şemşse kurban ol
Bahar-ı ma'rifet Gâlib bu menzilden zuhûr eyler

Ş. Gâlib 71/8

Bu sal-i ferruh-falde hurşid-i zibâ-peykerin
Burc-ı hamelde yümñ ile ruhsârı oldukça bedîd

Nedim T 16/4

Oldı bin koyunum aslançı irişdi hamale
Hoş idi itmese ger gerdiş-i gerdûn acele

Zâtî 1462/1

Hız. İbrahim'in, İsmail'i kurban etmesi olayına telmihle bahsedilir;

Lutf idüp ol şeh-i firişte hısâl
Kuzular eylemiş kulına ata

Bâkî Kıta17

Küçüklüğünden dolayı çocuklar kuzuya benzer ;

Atalarına gelirler seherde zindana
Kuzı gibi meleşür çağrışır turur etfal

T. Yahyâ K 20/47

İnsanın, sonunda toprağa girmesiyle, kuzunun koyuna katılması arasında benzerlik kurulur;

Koyun ala gözlü nazüg kuzularla işret it
Akıbet girse gerekdür hâkûn insan koynına
Zâtî 1423/2

2.19. MAYMUN

Çirkinliği ve panayırlarda başına takke takılıp, taklalar atarak halkı güldürmesiyle rakip veya küçük düşmek tasavvurları içinde yer alır;

Rakib-i seg saña delgülenürmiş ey gazâl-i şûh
Sakin ki nâ-mübârekdir o maymun yüzli bed-terden
Ref'i 196/4

Yahyâ sözini esle halkun gülünci olma
Maymun gibi başundan at takyeni yabana
T. Yahyâ 428/5

2.20. PARS (Bebr)

Hindistan ve Afrika'da bulunan postu yol yol renkli, kediye benzeyen fakat oldukça büyük, vahşi bir hayvandır. Saldıracağı zaman tüylerini kabartarak daha heybetli ve korkunç bir görünüm kazanırmış. Bu haliyle arslanları bile korkuttuğuna inanılır. "Böbürlenmek" sözünün "bebir" den geldiği söylenir.

Kurt ve kuzu ile tenasüp, karınca ile tezat içinde ifade edilerek övülenin gücünden söz edilir. Övülen Pars'ı yenecek güce sahip olarak gösterilir;

Şîr-i jeyâna pençe salar gâh-ı hışm u kin
Bebr-i yabana karşı varur vakt-i kâr-zâr

Bâkî K.8/16

2.21. SAMUR (Semmur,Kakum)

Karada ve suda yaşayan memeli hayvandır. Hızlı yüzmesi, kürkünün rengi ve parlaklığı ile çeşitli tasavvurlara konu olur. Sevgilinin kaşlarının karalığı, sinesinin parlaklığı samura benzetilir;

Gerdeni saf ü beyaz öyle ki kâfûr gibi
Çeşm ü ebrûsu siyâh öyleki semmûr gibi

Nedim 142/1

Kakum dileysem sine-i billurın açar
Semmûr desen cünbişe başlar ebrû

Nedim Rubai 9

Övülenin iyilik severliği ve elaçaklığı ile gücü samurun kürkünün değeri ve renginin karalığıyla ilgi kurularak yüceltilir;

Hüdâvend-i ata-bahş u kerem-göster ki devrinde
Gedâ-yı bî-ser ü pâlar geyer sincab u semmûr

Bâkî 487/7

Memzuc edüp zülâle-i mehtâbı selsebil
Gösterdi mevc-i kakum-ı sincabı selsebil

Ş. Gâlib K. 22/1

2.22. SIĞIR, BOĞA (Sevr), DANA (Gusale), BUZAĞI;

Siğir, kurban edilmesi, etinin kebab olması gibi anlamlar içinde yer alır. Boğa Burcu'na işaret edilerek, şafağın kan renginde olmasından hareketle feleğin, boğayı kurban ettiği hayal edilir. Rakib de, sevgili uğrunda kurban edilmeye uygun olduğundan, iri ve hantallığı nedeniyle sığıra benzetilir;

Bir sığır kurban iderdüm Hak bilür hak yolına
Dostum bogazlasam yolunda bâtil düşmanı

Zâî 1533/2

Aşığın ahının ateşinde pişerek, kebab olur;

Bu gece ol meh rakib-i akrebün mihmanıdır
Subh olunca ahûmun Sevr ü hamel biryanıdır

Zâî 269/1

İriliğine rağmen, zekasının kıt oluşu nedeniyle aşağılama lafı olarak kullanılır. Aşık olmanın, aşktan nasibini almanın üstünlüğünü anlatmak için tezat teşkil edecek biçimde anılır;

Aşık ol yoksa âşık olmazsan
Çok sığırsın buzâgudan tanadan

‘Amrî 4/3

2.23. SİNCAB

Küçük, koyu kurşını renkli, ormanda yaşayan bir hayvandır. Derisinden kürk yapılması, tüylerinin rengi, kararsız, çok hareketli oluşu, fazla yemesi gibi özellikleriyle çeşitli tasavvurlara konu olur.

Koyu kurşını renkli tüyleri nedeniyle, küller içinde bulunduğu, yuvasının külden olduğu düşünülür. Kendisini övmek isteyen âşık, tevazu göstererek sincaba benzetilir;

Pâdişâh-ı ‘aşka besdür gûşe-i külhan serir
Bister-i sincâb ise maksûd hâkister yiter

Bâkî 49/4

Bizi ey hâce ko biz mülk-i fenâ beyleriyüz

Bize hâkister-i sincâbî kâtife tonun

Zâtî 1823/2

Sâye toprak döşendügin ne bilür

Gün ki saldı bisât-ı sincâbî

‘Amrî 127/6

Uykusunun hafif olması nedeniyle, aşk yüzünden huzuru kaçmış, kararsız kalmış âşıkla ilgi kurulur;

Ol semender-meniş ey ta’ir-i hâb-ı râhat

Verme hâkisterini pister-i sincâba sakın

Ş. Gâlib 266/6

Hâh sincâb eylesin ferşin Fuzûlî hâh gül

Herc-ârâ mutlak yukucu görmez göz eğlenmez gönül

Fuzûlî Tahmiş 5/5

Kürkünün değerli olması ve renginin koyuluğu övülenin gücünü ve adaletini yüceltmek için ifade edilir;

Hudâvend-i ‘atâ-bahş u kerem-gûster ki devrinde

Gedâ-yı bi-ser pâlar geyer sincâb u semmûrî

Bâkî 484/7

Memzûc edüp zülâle-i mehtâbı selsebil

Gösterdi mevc-i kâkum-ı sincâbî selsebil

Ş. Gâlib K. 22/1

Tüylerinin rengiyle birlikte, hareketli ve çok yiyici olması nedeniyle, dünya nimetleri ve rindlik kavramları arasında ilgi kurulur;

Rind odur tercih idüp hâkister-i sincâbdan
Pâk idüp âyinesin kendin nemed-pûş eyleye
Nev'î 450/2

2.24. TAVŞAN (Har-gûş)

Küçük ve sevimli olan tavşanlar, kürklerinin değeri, uykularının hafif olması (tavşan uykusu diye anılır) gibi özelliklerle bilinir. Ahû ürkekliği ile sevgiliye benzetilirken aynı zamanda tavşan uykusuna yattığı söylenir. Aslında bu durum aldaticıdır;

Ahû-yı lâlezâra virur tavşan uyhusın
Şahûn şikârı olmaz için savt-ı cüybâr

T. Yahyâ K.10/4

Dîvân Şiirinde “tavşan” özel bir lakab olarak daha çok kullanılmıştır. 20.yüzyıla kadar, Akdeniz adalarından, özellikle Sakız Adası’ndan gelen köçek Rum çocuklarına “tavşan” denmiştir. “Burhan-ı Katı Tercümesi”nde “kebgan” kelimesinin izahında şu cümleyi okuyoruz. ”Kebgan”: Bizim sâkilere ve tavşan ve çengi-beçelere itlak olunur. Bu tavşan lakabına Lâle Devri’nden sonraki şâirlerin eserlerinde tesadüf olunuyor.”¹¹

Tavşan bu lakabını koruyarak, avlanması ,yürüyüşünün sekişe benzemesi, köpeklerle kovalanması, uykusu vb. nitelikleriyle çeşitli tasavvurlara konu edilir;

Tavşan av hayvanı olduğundan onun ele geçirilmesi avlanmak olarak ifade edilir;

“Tavşan taşında bir tavşan dil-rübâsında
Attı beray-ı sayd bir ehl-i şikâr seng
Sakızlı Edhem

¹¹ ONAY, A. Talat. Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.407.

Şıkar avlaştırdı hep hab-ı hargüş etmede yaran
 Bu tavşan- beççeler elbet girerler dest-i sayyada
 Sünbülzâde Vehbî¹²

Tavşanların taş üzerinde bulunmaları, yatmalarıyla ve yattığında taşa benzemeleriyle ilgi kurulur;

Biliriz meyhanede tavşanların yatak yeri
 Taş yatur saydetmenin şimdi şeha eyyâmıdır.
 Neş'et¹³

Dans edip, salınmalarıyla sevgiliye benzetilirler;

“Salınır tavşanı mânend-i tezerv ü tâvûs
 Etmek ümmidi ile pâyin o tûtînun bûs
 İbrahim Rasih”

Sıdkı o kaddi bâlây-i dil-keş
 Bezm-i safada devretti meh-veş
 Bir yaver-i tavşan rakkas-ı dil-keş
 Kaldır nikâb-ı didâr-ı yâri

Sıdkı¹⁴

Sakilik veya çengilik yapan Rum oğlanının tavşana, rakibinin köpeğe benzetilmesi avlanma, kovalama gibi kavramlarla çeşitli tasavvurlarda yer alır;

“Muğbeççe-kana rastgelince rakib-i seg
 Sayd etse nola gahice tavşan, çomağı var

Adanalı Sururi

¹² ONAY, A. Talat.. Eski Türk Edebiyetinde Mazmunlar (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), s.407.

¹³ a.g.e. s.407.

¹⁴ a.g.e. s.407.

Bir tavşan aferin yine sayd itmege yeler
Yügrek zâgar rakip meger ihtimârdır

Ref'i 77/7

Kısıldı kuyruğı kelb-i rakibün kapuda bu şeb
Tuyub meyhanede tavşanları bi vakt saldırdı

Ref'i 251/5

2.25. TİLKİ(Dilkü, Rübah, Sa'leb,Tihu)

Kurnazlığıyla bilinir. Arslan ile birlikte anılması, zekasıyla arslanı tuzağa düşürdüğüne inanıldığındandır. Açıkça ve pençe gücüyle yenemediğini aslanı veya daha güçlü olanları çeşitli oyunlar ve hilelerle yenmesi pek övünülecek bir durum olarak görülmemiştir. Bu yüzden övülenin arslana benzetildiği beyitlerde tilki düşman olarak düşünülmüştür.

Künamında yatup sen şîr-âsâ şark u garb içre
Adular tilkilensin heybetinden hâr u zâr olsun

Nedim K 33/3

Tilkinin kurnazlıkla hiç akla gelmeyecek işleri bile yapabileceğine inanılır;

Künamından eder rüm-horde şîr-i şerzeyi rübah
Per-i şahini eyler çetr bülbül âşiyân üzre

Nedim K 5/34

Sevgili ile aşğın arasına girip hile yapan rakip tilkiye benzetilir.

Ey diriga it rakibun hilesine aldanup
Gözgöre bir dilküye sayd oldı arslanum benum

Hayrefi 289/3

Şahbâza benzetilen sevgili bakışlarının keskinliği ile, avlanıp astığı tilkiyi keser.
Şâir rakibi tilkiye, sevgiliyi şahbâza benzetir;

Rakib-i sa'lebi ol şahbâzım bend-i fitrake
Aşup hem kesdi gamzeyle yatakda hem anı basdı
Ref'î 262/4

Çeşitli hile ve kurnazlıklar yapmak "tilkilenmek" diye adlandırılır. Bu tür insanlar için "kafasında kırk tilki dolaşır, kuyrukları birbirine değmez" denir. Hile ile kazanan kişiler, kendini güçlü göstermeye çalışanlar küçük görülerek tilkiye benzetilir;

Hile vadisinde düşme uyuban dilkülere
Bişe-i sıdk u safada yûri arslanlar ile
Hayretî 405/12

Nerre şîr u pîşe-i tevhid sahib-i kudretim
Tilkiler kaçan bileserdir bizim me'vamızı
Nesîmî 347/19

Arslanım deyuben da'viyi kılma key sakın
Tilkisin var farig ol arslan önünden böyle gel
Nesîmî 236/6

BÖLÜM III. BALIKLAR, SÜRÜNGENLER, BÖCEKLER

3.1. AKREP

Kuyruğundaki iğne ve zehiriyle düşmanlarını sokarak zehirleyen bir hayvandır. Daha çok geceleri yuvasından çıkar, Ay ışığında görünür.

Çiftleşen dişi akrebin erkeğini öldürdüğü, başedemediği düşmanları karşısında kendini sokarak zehirlediği bilinir.

Dîvân şiirinde sevgilinin yüzünün ışık saçan aya benzetilmesinden hareketle, saçlarının bükülmüş uçları da akrebin kuyruğuna teşbih edilmiştir. Sevgilinin saçını görmek âşık için büyük mutluluksa da onu gören âşık, zehirlenmiş gibi iflah olmaz bir derde düşer. Saçlar, sevgilinin öldürücü silahlarından biridir;

Zülfün olalı halka-i dâm-ı miskin

Bu sünbül ü şebbûyına akreb görünür hep

Ş. Gâlib 25/9

Heybet-i akreb-i zülfiyle reg-i canı atar

Beste zincir ile mecnun gibi gerçek sa'at

Refî 18/9

Zülf-i yâre akreb öykünmüş meğer

Ejderun ağzından agular yagar

Zâfî 266/1

Sevgilinin yanağı veya yüzü ışık saçar. Bu ışığın hemen yanında saçları da akreb gibi yuva yapmıştır

Görelen zülfini haddinde bildüm

Ki akreb mâh-ı tâban menzildir

Şeyhî 51/4/147

Dil düşdü dâm-ı silsile -i müşk bûyuna

Ol lazha kim sataştı gözüm zulf ü rûyuna

Akreb meh-i münire vatandır dedim dedi

Vehm eyle haterlü kıranındurur senin

Fuzûlî Müseddes 6/3/

Sevgili baş örtüsüyle saçını örtmüştür. Bu yüzden akreb yani saçları görünmez olur.

İdindi kalbini mesken o bükra'un rûh-i yâr

Komadı akrebi hergiz kamer ne hikmet olur

Zâtî 493/3

Akreb râkibidir. Aşğın, sevgisine ulaşmasını engeller. Şu beyitte saçlar sevgilinin yüzünü örterek gizlemiştir. Akreb-saç-rakip unsurları güzel bir düşünceyle birleştirmiştir.

Bu gice ol meh rakib-i akrebun mihmanıdır

Subh olunca âhumun sevr ü hamel biryânıdır

Zâtî 269/1

Âşık sevgilinin çektiği acıyı akrebe benzetilir. Kurtuluşu yine sevgilinin elindedir

Ya gâmun akrebi nişine lebun eyle devâ
Ya kerem eyle ağulatma beni akrebune

K. Nizâmî. 95/6

Akreb zararlı ve öldürücü olması nedeniyle kötü kişileri temsil eder

Ey kamu hubların şehi lutf u inayet eylegil
Tut elimi ki düşmüşüm akreb ü mâr içindeyim

Nesîmî 286/6

Akreb oldı alemin halkı vü mâr
Fitne yayıldı ala kavmi'ş-şerâr
Kanda var bir arı batın doğru yâr
Kanı insaf ü mürivet kimde var

Nesîmî Ru/84

3.2. ARI (ZENBUR, EŞEK ARISI)

Bütün günlerini bal yapmak için gerekli olan çiçek tozlarını toplamak amacıyla bir çiçekten ötekine uçarak geçirirler. Hoş kokulu, parlak renkli çiçekler arıların en çok sevdiği şeylerdir.

Arı vızıltısı, bal yapması, balını almak isteyenlerce yuvasını bozulması, vb. yönlerden ele alınır. “Şem”de bal mumundan yapıldığı için birlikte zikredilir. “Belası balına değmemek” diye bir deyimimiz vardır.¹

Arı ile ilgili olarak “hâne-i zembûr”, bal, bal şerbeti gibi unsurlar zikredilir.

Daş deler âhum ohu şehd-i lebün şevkinden
N'ola zembûr evine benzese beyt-ül hazenum

Fuzûlî. 183/3

¹ KURNAZ, Cemal..Hayâlî Bey Divânı Tahlili (Ankara: Semih Ofset, 1987), s.515.

Arı neş'e-i vahy ile mest olan bir hayvan olarak anılır.

Kim itdi neş'e-i vahy-ile mest zenbûr

Kim itdi mûra Süleymân'ı nutk ile me'mûr

Nev'î K.22/20

Arı sokma özelliği ile aşığa cefâ etmekten zevk alan sevgili için benzetilen olur.

İçip ma'ül -asel yakmak dilersen şem'i kâfûri

Sunup nîş-i cefâyı halka zenbûr olmak dilersen

Nev'î 328/3

Tenümde muy degül ta'n-ı bi-mezakandan

Şükûfe-veş hedef-i tir-i nîş-i zenbûrdan

Fehim-i Kadîm K.14/10

Zikr-i zühhâd ile bir mi negâmât-ı uşşâk

Sit-i zenbûr hem-âvâze-i tanbur olmaz

Fehim-i Kadîm Kıta 5/5

3.3. ATEŞ BÖCEĞİ (Şebtâb)

Yaz aylarında göz kamaştıran ufak, yassı ve yumuşak vücutlu böceklerdir. Bunların ortaya çıkardığı ışık, ısı vermez ve enerji kaybına sebep olmaz. Edebiyatımızda karanlık gecelerde parıldamasıyla konu olmuştur.

Ateş böceği aya ve cana benzetilir. Ayın bir görünüp bir yok olması canın gidip gelmesi gibidir.

Gam-ı zülfünle can geh var gehi yok

Karan u gicede şeb-tâba benzer

Nev'î 60/2

Güneşe benzetilen sevgilinin yüzü ile mukayese edilir;

Beñzer mi gün yüzüne senin mâh-ı çar deh
Şeb-tâbı bir gün görür mi kişi afitâb ile

Sevgili şeb-tâb cevheridür;

Meş'al -i mâhtır ol gevher-i şebtâb meger
Geçinür çenber-i gerdûn ile hemser hatem

Bâkî K 20/3/46

3.4. BALIK (Mâhi, Bahri, Semek, Hüt)

“Bahklar şekilleri, üzerinin pullarla örtülü olması, rengi ve su içinde yaşamaları gibi özellikleri sebebiyle tasavvurlara konu olurlar. Şekil benzerliği sebebiyle yaprak, kaş, hilâl; toplu halde bulunmaları sebebiyle asker olarak düşünülen balık, pullarıyla arasında kurulan ilgi sebebiyle de, sevgiliye pullarla tâlib olan âşık olarak hayal edilir.”²

Balık bunlardan başka zülûf, baldır, hançer, hilâl, makas vb. unsurlar ile benzerlik içinde kullanılır. Aşık ve gönülde balığa benzetilir.

Bu çeşmüm kanlu yaşundan cihan deryâyâ dönmüşdür
Yürü dil çıkmaz içinden sanasın anda mâhîdür

Muhibbî 159/4

Muztarîb-hâlem bir ehl-i dilden ayırdı felek
Döndüm ol mâhîye kim mevc itdi ummandan cudâ

Hayretî 8/4

Mahv oldu Nesîmî aşk içinde
Deryâyı muhite düştü mâhî

Nesîmî 420/11

² SEFERCİOĞLU, M. Nejat.. Nev'î Divânının Tahlili (Ankara: Gaye Matbaası, 1990), s.393.

Acep mâhî-i bahr-ı şu'ledür dil
Semender-fitrat u pervâne-meşreb

Fehim-i Kadîm 18/3

Şu mâhî gibi kim hâk üzre düşmüş sudan ayrılmış
Zülâl-i tig-i dilberden cüdâ cismimde can titrer

Bâkî 390/4

Anuncun oldu kara zülfün ağna hevesüm
Ki ab-ı dîdede çoğaldı mâhiya-ı hayâl

Ahmet Paşa 23/29

Balık, şâirin kalemi için benzetilendir. Fakat;

Aç hilâl ebrunı nun ü el-kalem tefsirini
Mâhî-i kilküm zebân-ı hâl ile takdir ide

Ahmet Paşa 283/6

Beyitinde görüldüğü gibi “nun” kelimesiyle ihamı tenasüp de yapılır. Zira nun’un bir manası da balıktır. Bunların dışında, balığın uyku ile münasebeti, âşkın feryadı üzerine kurulur ve balıkların bu yüzden uyuyamadığı söylenerek hüsn-i ta’lil yapılır.

Kimi benzetmelerde tasavvufî açıdan ele alınır. “Ol mâhîler ki derya içredir, deryâyı bilmezler.” mısraı buna örnektir.

Ab-ı hayat sohbet-i ahbabdan cüdâ
Mâhîleriz ki lücce-i deryâyâ hasretiz

Ş. Gâlib 144/6

“Yunus Peygamber’in bir balık karnına düşmesi, İbrahim Edhem’in denize düşen iğnesini bir balığın bulup getirmesi, ab-ı hayat suyunun damlamasıyla pişmiş

balığın canlanması gibi hâdiseler tasavvuf vesilesiyle anılır.”Güneşin, Yunus Peygambere teşbihi sebebiyle balık, güneşi yutan geceye benzetilir.³

Sünbülün ve çemenin denize benzetilmesiyle yaprağın, sevgilinin yanağının su olarak tasavvufunda kaşın, gökyüzünün deniz olarak düşünülmesinde karın kısmındaki pulların daha parlak ve kavisli olması nedeniyle hilalin benzetilene durumundadır ,

Çarh-ı tennurına ahum bir hararet virdi ki
Mâh-ı nev anı bişüb mâhî gibi püryân olur
Muhibbî 162/2

Şamda bir âsumânı atlas âsumân
Geydi pul pul cevşeni dergâha mâhîler gibi
Zâtî 1537/3

Balıkların çokluğu, üzerindeki pulların zırha benzetilmesi nedeniyle askerler ve ordularla ilgi kurulmuş, kılıç balığı ile kılıç arasındaki ilişkiden söz edilmiştir;

Kılıç mâhîlerine şest idermiş sine-i a’da
Gören ol leşkeri dir bir acep mevvâc deryâdır.
Nev’î K. 25/20

Hançerinden yârun âh itmek olurdu Zâtî’ya
Tutuşub âlem eğer deryâda yanmasa semek
Zâtî 683/7

Övgü şiirlerinde balık, pullarının paraya benzerliği ve inci ilişkisi içinde alınır.
Bahr-ı medhune Nizâmîye nazar kıl hüsrevâ
Dürr-i lutfun isteyip bahrî gibi eyler şinah
K. Nizâmî K. 10/8

³ KURNAZ, Cemal.. Hayâlî Bey Divânı Tahlili (Ankara: Semih Ofset, 1987), s.514.

Seyr idem keff-i direm-paşında engüştin sanur
Mâhî-i sim itdi bahr-i lutfi pür-mevc u habâb

K. Nizâmî K. 5/23

Balıkların birbirini yiyerek beslenmeleri, insanların birbirine zarar vererek geçinmeleri ve yükselmeleri arasında ilgi kurulmuştur.

Haris-i mansıb-ı dünya olur ekâbir-i nas
Biri birin yemek umâr denizde mâhî gibi

T. Yahyâ 508/4

Ey Yusuf-ı zaman bize kızlıkda kıl medeh
Mâhî gibi cihan biri birin yemek umâr

T. Yahyâ K.25/8

3.5. BUKALEMUN

Bulunduğu ortamın rengine göre renk değiştirmesi, çeşitli renklere sahip olması nedeniyle baharda tabiatın büründüğü renk zenginliği bukalemuna benzetilir;

Rüy-i zemin bukalemundan nişen verir
Zeyn etdi nev-bahar sefid ü sıyâh u surh

Ş. Gâlib 50/5

Sevgili öyle çok çeşitli naz ve cilveye sahiptir ki âşığın gözbebeği, bu değişen işvelerden etkilenip, bukalemuna benzer;

Sad reng ile vadelerin cilve-nümündür
Hayretle kumaş-ı nimehim bukalemundur

Ş. Gâlib 111/1

3.6. ÇEKİRGE (Melâh-Cerâd)

Hz. Süleymân-Karınca kıssasına telmihen beyitlerde yer alır. Karıncanın, Hz.Süleyma'na armağan olarak sunduğu çekirge budu ile şâirin sunduğu manzume arasında ilgi kurulur;

Medhuñe oldı nâl-i kalem tıfl-ı câna kut
Mûr-ı zâ'ife pâ-y-i melâh oldı sanki zâd

Nev'î K 11/24

Dergehinde hediye-i dîl ü cân
Tuhfe-yi mûr ile Süleymân'dır

Muhibbî 74/5

Yâre ser kılsa fida mûr-sıfat cân-ı zâ'if
Piş-kiş pâ-y-i melâhdur ki Süleymân'a çeker

Bâkî K 12/4

Çekirge sürüler halinde sebzelere hücum ederler. Bu yönüyle kalabalık ordular arasında ilgi kurulur.

Süleymân gibi haşr oldı livâsı zıllına âlem
Ziyâde leşger-i mûr u melâhdan adem oğlan

Bâkî K 14/4

3.7. KARINCA (Mûr, Mûrçe)

Karınca küçüklüğü ve güçsüzlüğü ile Hz. Süleymân ile ilgi kıssadan hareketle çeşitli tasavvurlara neden olur

Zayıflık, küçüklük ve güçsüzlük yönüyle âşıkın benzetilene durumundadır. Aşığın, sevgiliye ulaşmaya gücü yetmediği halde zor işlere kalkışması, âşık- sevgili ilişkisinin önemli bir yönünü ortaya koyar;

El uzadup zülfine yalvaruram sevdâyı gör
Mûr iken efsun okuyup kasd-ı mâr itsem gerek

Ahmet Paşa 152/4

Bu dil-i haste k'ider vuslat-ı cânâna heves
Murdur sanki ider mülk-i Süleymâna heves

Vasfî 24/1

Beyitlerde karınca aşığın yerine tutarken çoğulukla sevgiliyi karşılamak üzere bir padişah, bu vesile ile Hz. Süleymân zikredilir ve böylece mukaddes kitaplarda (bkz. Kur'an sure-i neml) geçen "Hz. Süleymân ve karınca" kıssasına işaret olunur;⁴

Mürdan cismüm za'if itmişdi diyu fûrkatün
Kankı yiller esdi geldün a Süleymân'um benüm

Zâfî 885/2

Bi-vücûdam zerre- var ol mihr-i âlem tâbsûz
Kadri yok bir mûr-i nâçizem Süleymândan cüdâ

Hayretî 6/2

Ey şâh-ı hüsn gözle rikâbunda kullanı
Mûr-ı za'ifi görse Süleymân inan çeker

Ahmet Paşa 87/6

Karınca, âşığın kendisi olduğu gibi gönlü de olabilir. Âşık, güçsüz ve zayıf teniyle sevgilinin kendisine yardım etmesini bekler;

⁴ TOLASA, Harun.. Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası (Ankara: SevinçMatbaası, 1973), s.494.

Eşk-i çeşm içre ten-i lagarı ben mahzûnun
Mûrdur sanki düşüpdür içine Ceyhûnun

Hayereti 214/1

Sensin O cihan-bahş ki imdadın olursa
Deryâlara sermaye verir mûr-ı muhakkar

Nedim K. 26/7

Sanma ki sana tîri dilâ kol kanad ola
Bir mûr kim kanatlana Tanrı belâ virür

Zâfî 295/4

Gulgu-i bülbüli ey bâd gülistana ilet
Mûr-ı dil derdini dergâh-ı Süleymâna ilet

Hayereti 27/1

Hz.Süleymân ve karınca ilişkisi Hz. Sülyman'ın iktidar, kudret ve devleti, karıncanın zayıflık, küçüklük ve değersizliği çağrıştıran tasavvurlarıyla tezat oluşturacak biçimde işlenir. Bu anlamda güçsüzleri hor görmemek, zarar vermemek ve alçak gönüllü olmakla ilgili öğütlere konu olur;

İki alemde Süleymânlığ ider ey Yahyâ
Bu tokuz âyinede kanduzini mûr gören

T. Yahyâ 313/5

Hay u huydan farig ol alemde insanlık budur
Pendini gûş eyle gel mûrın Süleymânlık budur

Muhibbî 73/1

O 'ali çar-tak üzre dem-â-dem beslenen tenler
Kamu zîr-i zemin içre gıdâ -yı mûr-ı mâr oldı

Zâfî 1081/5

Her za'ife hor bakma merd isen merdâne bak
 Bir karıncayı dilâver gör dilâ şîrâne bak

Hayretî 188/1

Cibâl gibi fakire büyüklenen umerâ
 Karınca gibi olur mahşer ehline pâ-mâl

T. Yahyâ K. 20/25

Karıncanın zayıflığı nedeniyle aşağılanması, öldürülmesi uygun bulunmaz.
 Aşık da kendini bu benzetme ile sevgiliye hoş göstermek ister;

Beni pâ-mâl itme işigünde
 Kerim olan basar mı kasd ile mûr

Muhibbî 142/2

Karınca, sevgilinin ayva tüyleri, beni ve saçlarını için benzetilendir. Yanakta ve dudakların üstünde bulunan ayva tüyleri, şeker çevresinde toplanan karıncalara teşbih edilir;

Leblerunde hattun ey şîrin-dehen
 Mûrlar cûlaaba düşmüş gûyiyâ

Bâkî 11/20

Şekkere konmuş karınca leşkeridür fi'l-mesel
 Nâmede hatt-ı şerifün ey Süleymân-ı zaman

T. Yahyâ 301/4

Arızunda zâhir oldu zûlf ü hat ey gülizâr
 Gülşen içinde bulunsa tan'mı direm mûr u mâr

Muhibbî 182/1

Arızunda hattını gören sanur kim mûrçe
 Pây-ı müşk-âlude basmış berg-i nesrin üstine
 K. Nizâmî 97/2

Ayva tüyleri, sevgilinin güzelliğini artırır. Ancak belirgin hale gelmemelidir.
 Karınca küçük ve zayıflığıyla tüylere benzer;

Teşne-i câm-ı visâlun Ab-ı Hayvan istenez
 Ma'i-ül mûr-ı hatun mülk-i Süleymân istemez
 Fuzûlî 115/1

Süleymân olduğu mülk-i cemâle günden ezhârdır
 Yüzinde mûr-ı hatt şâhid ne hâcet gayrı bürhâne

Ref'î K. 16/30

Han-ı hüsnün küm mekesrânydı zülf
 Kıldı hat mûr ayağında paymâl
 'Amrî 67/3

Sevgilinin saçları ve beni de, karıncayla ilgilidir;

Tar-ı zülfünündür mü ruhsârunda anlar meskeni
 Ya bırakmış bir reh-i pür-pîç ü ham gül-zâra mûr
 Fuzûlî 94/6

Zülf ol ey hat ejder-i mağrura benzet kendüni
 Tohm-ı halin hıfz ta-key mûra benzet kendüni
 Fehim-i Kadîm 284/1

Düşünce, keder, tasa, şüphe gibi duyguların kişiyi yavaş yavaş fakat içten içe sarması, etkilemesi ile karıncanın sessiz yer altında ve ısrarlı çalışkanlığı arasında ilgi kurulur. Bu tür duygular karıncaya teşbih edilir;

Sahraya düşsem mûr-âne iderem
 Bir nokta-i mevhumda bin yıl tek ü dü
 Fehim-i Kadîm Rubai 50/2

Hışm ile kalbündeki eftar-i fasiddur senun
 Nevmün ü sinen içinde görinen mâr ile mûr
 Handânî 28/5

Mûr-ı endişe ki peygûle-i gamdır vatânı
 Turmayıp hâli Hayâlîn getürür dâne çeker
 Bâkî K. 12/7

Gurende şîr-i kavi-pençeyem ne fa'ide lik
 Hemîşe zahm-har-ı nevk-i nâhun-ı mûram
 Fehim-i Kadîm K 14/8

Gam-ı hattıyla yarun nice bir dil pür-meâl olsun
 Sür ey sâki ayağı mûr-ı gussa pay-mâl olsun
 Bâkî 372/1

Yer altında yaşar, bir anda görünmez olur;

Gah Kuma gah Kaşana kaçır oldu nihan
 Yüze gelmez kuma girmiş mûra dönmüşdür heman
 T. Yahyâ Muaşer 14/5/2

Renginin kara olması nedeniyle kötü kalpliliğe veya sevgilinin benine işaret eder;

Çün kalb-i Rum mûrdan elbette tiredü
 Azâr-ı can-ı şîr-dilândur lüzûm-ı Rûm
 Fehim-i Kadîm Trk- 2/0

Hat mıdır bâl-i hümmâ-yı evc-i istigna mıdır
 Sâye-i mûr-i siyâh âlem-i ma'nâ mıdır
 Ş. Gâlib 121/1

Övgü şüirlerinde, karıncanın kalabalık topluluklar halinde yaşaması orduların benzetilene olarak düşünülmesine yol açar. Düşman orduları, karıncaların zayıflık ve güçsüzlüğüyle birlikte düşünülür;

Süleymân gibi haşır oldı livâsı zıllında alem
 Ziyâde leşger-i mûr u melâhdan adem oğlan
 Bâkî K.14/11

Mâr-hilkaten françe leşkeri mûra dönüp
 Zîr-i pâda hak-sar itdi o kavmi gâziyân
 Ref'î K. 15/43

3.8. ÖRÜMCEK (Ankebut)

Ağ örme özelliği ve ağının rengi, şekli sebebiyle çeşitli tasavvurlarda yer alır. Örümcek ağı, şekil bakımından kirpiğe benzetilir ve kanı durduran bir ilaç olarak düşünülür .

Örümcek, ağını viran yerlerde kuytu, loş köşelerde kurması ile âşıkların yalnızlık köşesinde kalmaları arasında ilgi kurulur;

Tar itdi kunc-i hânemi agyar başuma
 Bir ankebut evinde karar eylesem yiri
 Nev'î K 56/3

Hâne -i virânemizde sâyebânı ankebut
 Badbân-ı keşti-i deryâ-yı hasretidür bize
 T. Yahyâ 381/2

Gösterişli kumaşlar, perdeler ve gökyüzündeki yıldızlarla örümcek ağı ile karşılaştırılmış, âşıkların gösterişsiz fakat daha ince örülmüş olan örümcek ağını tercih ettiği düşünülmüştür;

Örümcek ağına saymaz ziyâde âşık olan
Kapun da hayme-i heft âsumânı görgötür

T. Yahyâ 486/4

Saymayan çetr-i hümâyün örümcek ağına
Künc-i uzlet var iken eyvân-ı keyvân

T. Yahyâ 50/4

Kasrunun ey hâce gerçi perde-i zer-befti var
Ahır aña ankebut olsa gerekdür perde-dâr

Zâfi 145/1

Sevgilinin saçı örümcek ağı gibidir. Aşığın gönlü ona takılmış bir sineğe benzer.

İy Muhibbî zülfi bendenden gören dil mûrgını
Dir mekes gibi dolaşmış ana dâm-ı ankebut

Muhibbî. 37/5

San beyt-i ankebute tolaşmış meges durur
Bu sîne-i müşebbek içinde ol hayâl-i hâl

K. Nizâmî 70/3

Düşünmenin zorluğu ve giriftarlığı ile örümcek ağının mükemmel fakat nazik dokuması arasında ilgi kurulur ,

Döner mensuc-ı tar-ı ankebute bezm-i fazlımda
Meta'-ı tar-ı efkâr hariri kim ne zîbâdır

Ref'î 10/33

Ne vîran dide-i ehl-i basiretdir ana revzen
Aceb mi ankebuti perdelerden olsa astar

Ş. Gâlib K. 15/6

Bu dünya ve nimetleri birer örümcek ağdır. Açgözlülerin nefisleri birer sinek gibi ona takılmıştır.

Beste -i kayd -ı helâk ahir olur ehl-i tam'a
Bak esir-i dâm -ı tar-ankebut olmuş meges

Refî 108/5

Didi akiller bu dünyayı çü beyt-i ankebut
Kılma bu deyr-i fenayı nef-i kafurune püt

Handânî 14/1

Saz aletlerinden kanunun telleri örümcek ağına benzetilmiştir;

Mutrîb o perde kasr-ı safa ankebutıdır
Kanun u çeng perdesi onun büyütdür

Fehim-i Kadîm 70/1

3.9. PERVÂNE :

Geceleri , ışıkların çevresinde toplanan, sürekli olarak ışığın etrafında uçuşan kanatlı, küçük böceklerdir. Gözleri çok küçüktür. Gündüzleri karanlık ve kuytu yerlerde gizlenirler. Ortalık karardığında buldukları yerden çıkarak gördükleri ışıklara doğru uçarlar. Kuvvetli ışığın kimi hayvanları etkileyerek kendine doğru çektiği ya da bulunduğu yerde kalarak ışıktan gözlerini alamadığı bilinen bir gerçektir. Işık tutularak tavşan, keklik, balık vb. hayvanların avlanması avcılarının kullandığı bir yöntemdir. Pervâneler de gözleri kamaştığından ışığın çevresinden ayıramazlar ve fener, lamba şişesi, mum ya da ampul gibi şeylere çarparak yanarlar.

Dîvân şâirleri mum veya kandil ışığında şiir yazarken, hemen ışığın etrafında toplanan bu tür hayvancıkların macerasını şiirlerine aktarmışlardır. Vücudunun düzgünü, mevzûn oluşuyla sevgilinin muma, güzel yüzünün ışığının da mumun alevine benzetilmesi Dîvân Şiirinin geleneksel teşbihlerindedir. Bu açıdan pervâne, vefasız sevgilinin uğruna her türlü acıya katlanan, dîvâne âşıkların benzetilenidir. Pervâne, şem'; âşık, sevgili ilişkisi çeşitli teşbihlere kaynaklık etmiştir. Pervâne; " âşık, gönül, ben, düşman, sadak, tâlib, yıldız, çiğ " vb unsurların benzetileni şeklinde düşünülür. Gözbebeği, lâle, cibril, ok pervâneyle ilgi kurulan unsurlar arasında yer alır. Kanlı gözyaşları ateşe benzetildiğinden, siyah gözbebeği bu ateşte yanmış pervâneye benzer. Lâle ile -renginden dolayı- ateş arasında kurulan ilgi, lâlenin orkasındaki siyah tohumların pervâneye benzetilmesine yol açar. Hakk'ın nûruna dayanamadığı için kol ve kanadını Sidre'de bırakan Cibril ile kanatlarını ateşte yakan pervâne arasındaki ilgi yanma özelliğine bağlıdır. Ateşle dolu olan âşığın gönlüne saplanan sevgilinin gamzesinin okları da pervâneye benzer. Sevgilinin yüzü, yanağı ve güzelliği ışık saçan bir ateştir, âşık bu ateşin uğruna yanar;

Gül çehresinin şem'ına pervâne teki yan
K'anun teki cân yandırıcı nâr ele girmez

Nesimî 177/10

Hasret-i şem'-i ruhuñ yakdu tenüm her şererüm
Tıfl-ı pervâneye âbisten olursa ne 'aceb

Fehim-i Kadîm 16/3

Şem'-i hüsni arz kıldı dün gice cânâneler
Lazım oldu âşika pervâne gibi yâneler

Muhibbî 158/1

Pervâne-sıfat yakarım uş yüzüne karşı
Bel bağlamışım hıdmetine bende çü uşşâk

Nesimî 216/6

Cân ü cihân dîn ü dîl aşkına terk eyledim
 Şükr ederim kim yüzün şem'ine pervâneyim
 Nesimî 259/3

Âşık, sevgili uğruna pervâne gibi yanmayı kendine iş edinmiştir;

Yaksañ Nizâmîyi ne 'aceb cevruñ odına
 Pervânesini oda yakar çünkü her çerâğ
 K. Nizâmî 54/19

Cemâlî şem'ine pervânedür Bâkî o mâhuñ kim
 Yakar hüsn-i dil-efrûzî çerâğı nûr- a'zamdan
 Bâkî 360/5

Cemâlûñ şem'i şevkile benem pervâne-veş cânâ
 İşüm her şâm yanmak mısır-ı subhun mûmı yanınca
 Zâtî 1444/2

Aşk bir şem'dir benim pervânesi
 Şevk bir zincîrdir göñlüm ânıñ kâşânesi
 Ş. Gâlib 363/1

Aşık olmak başlıbaşına bir eziyettir. Aşk bir ateştir, âşık bu ateşin içine girip yanmayı kendine iş edinmiş bir divânedir. Aşk ateşine pervâne gibi yanabilmekse âşıkların ulaşmayı arzuladığı bir mertebedir:

Yanmadın 'ışk odına bilmez Nizâmî ânı kim
 İhtiyâr ile degüldür cünbişi pervânenüñ
 K. Nizâmî 65/5

Yanmaktan eger korkar isen şem'e yapışma
 Sol ateşi gör kim neçe pervâneye ugrar
 Nesimî 79/2

Cân u dil ile şem'-i rûh-yâra neydiğüm
 Pervâne gibi yanmaga dil bağlayan bilür
 Muhibbî 188/2

Şem'-i ruhsârına irişmez dilâ pervâne-var
 Yakmayan 'ışkı odına perrü bâli Pîrînûñ
 K. Nizâmî 61/3

Pervânenin işi oda yanmaktır. Ateş ve etrafında dönen tüm unsurlarla pervâne arasında ilgi kurulur. Özellikle güneş, ay, yıldız ve diğer gök cisimleri pervânenin benzeyeni durumunda ifade edilmişlerdir.

Anestü nârın sırrını fâş eyle şem'ından yüzün
 Tâ nûruna pervâne tek kevn ü mekânı yakasın
 Nesimî 314/5

Sadr-ı milk- ârâ Ali Paşa-yı rûşen-re'y kim
 Şem'inin pervâne-veş hurşid lezân üstüne
 Nedim K2/25

O dâver kim felekdir şem'-i dâñ-i bahtına fânûs
 Güneş pervânedir dâ'im döner ol şem'dan üzre
 Refî K14/17

Etmezen yüzünü bedr ayına nisbet ne için
 Ki yüzün şem'ina gün ile ay pervâne durur
 Nesimî 116/6

'Alemi pervâne-i şem'-i cemâlûñ kıldı 'aşk
 Cân-ı 'alemsin fidâ her lâhza miñ candur saña
 Fuzûlî 21/3

Hüsni ki odur şem' şebistân-ı hatında
Ancak yine hâli añâ pervânelüg eyler

Fehim-i Kadîm 54/6

Derinin beste-kemer çâkeridir heft ahter
Şem'inin sûhte pervânesidir nüh ecrâm

Nedim K9/38

Sevgili uğruna gönlünü ve canını feda eden âşık için pervâne en güzel örnektir. Tüm güzellikleri kendisinde toplayan sevgili âşığı pervâneye döndürür. İnce, nârin yapısı, tüle benzeyen kanatları ve ışığa, ateşe düşkünlüğü onun başlıca özelliğidir. Bu nedenle âşık, âşığın canı ve gönlü ile ilgili tasavvurlara sık sık rastlanır;

'Acep mâhî-i bahr-i şu'ledür dil
Semender-fıtrat u pervâne-meşreb

Fehim-i Kadîm 18/3

Yanar od içre girür şem'-i ruhu şevkiyle dil
Yanamadan pervâsı yok her hıdmete pervânedür

Bâkî 136/2

Sûret-i şem'ine yandıysa dil-i şeydâ n'ola
Pem'a yanmakdur işi her kande'se pervânenüñ

K. Nizâmî 65/2

Şol perîden vasl umârsın ey gönül divânesin
Şem'a yakışmak dilersin ne 'aceb pervânesin

Nesimî 313/1

Subha dek şevk ile göynüklerini Hayretîyâ
Şem'-i bezm ile yanıştı gice pervâne-i dil

Hayretî 254/5

Aşığın cânı da pervâne olmuştur. Aşk ile sevgilinin ışık saçan güzelliği çevresinde döner;

Bülbül-i can evc-i istignâ-yi hüsnün ta'iri

Tâ'ir-i pertev-i şem'-i rûhun pervânesi

Fuzûlî 298/2

Oldı dil şem'-ruhsârun yine pervânesi

Odlara yakdı beni vây bu ocagı yanası

Zâfî 1611/1

Dil saçın zencirine divânedür

Cân cemalün şem'ine pervânedür

Muhibbî 139/1

Zencîr-i zülf ile dili divâne eyledüñ

Şem'-i ruhuñla cânımı pervâne eyledüñ

Vasfî 32/1

Cân tecellî-i cemâlüñ şem'ine pervânedür

Göñlüm âteş-gâh-ı 'ışkuñda semender kendidür

"Amrî 38/4

Selâsil zülfünü boynuma saldı

Kılıptır cânımı pervâne hâlin

Nesimî 223/7

Bu cân pervânedir yanar cemâlin şem'-i tâbindan

Göñül dârü'l-karâr oldu perîşan zülf-i tâbindan

Nesimî 332/1

Gönlü gibi yanar mîdi göynüklü " Amrînüñ
Şem'-i ruhuñda olmasa pervâne beñlerün

" Amrî 62/5

Sevgilinin gamzesinin okları, âşğın teninde birer ateş gibidir. Âşık bu ateş ile kol- kanat yakmış bir pervâneye dönmüşür;

Sûzândur odumdan tenüme sancılan ohlar
Pervâneym ey şem' tutuşmuş per ü bâlüm

Fuzûlî 202/5

Allah'ın birliğine erişmek isteyen dervişin de durumu pervâneye benzetilir. Yâni ışık ilâhî aşk, pervâne ise bu aşka kendini kaptırarak yanan, kavru lan tarîkat ehlidir;

Nev-niyâzân-ı nemed-pûşândır pervâneler
'Aşk ocagınıñ semender pîr-i âteş-bâzıdır.

Ş. Gâlib 77/5

Şevk-i şem'ina yakıp pervâne bigi bâlü per
Öldüler ölmezden ön hoş ettiler dervişler

Nesimî 158/6

Bâzan da Rum Abdal'ı ile benzerliği olduğu düşünülür;

Hem-dem oldu şem' ile pervâne geydi bir nemed
Kerbelâda dağ yakmış sanki Rum Abdalıdır

T. Yahyâ 91/4

Kimi zaman şâir yanarak öyle bir duruma gelir ki kendisi ışık saçan bir ateşe dödüğünden sevgililer onun etrafında toplanır;

Cem' olurlar gird-i şem'a gerçi kim pervâneler
Şem'alar etrafı aldı bir 'aceb pervâneyem

Fehim-i Kadîm 212/3

Pervâneyi, karanlık, kuytu köşelerden çıkarıp canlanmasını sağlayan ışıktır. Bu yüzden pervâneye hayat veren de öldüren de ateştir. Aşığın var olmasını sağlayanın sevgili olduğu gibi;

Cilve görüp dirilse 'aceb midür ehl-i dil
Pervâne cem' olur olıcak cilve-ger çerâğ

K. Nizâmî 54/10

3.10. SAKANKUR (Eskenkür)

Yunanca bir sözcüktür. Arabistan'da, Büyük Sahra'da yaşayan bir tür çöl kertenkelesi veya kum balığıdır. İnce delikleri bulunan derisini ya da kemiğini, üstünde taşımak, insanlar için övünç vesilesiymiş. Derisinin yapısından dolayı bir tür ince tülbente de aynı isim verilmiş. Özellikle para biçimindeki ihsanlar bu beze sarılıp verilirmiş;

“ Ol mâhı şestine düşürürdü dil-i za'if

Bir çare eyleseydi sakankur balığı

.Sümbülzâde. Vehbî „⁵

3.11. SEMENDER

“Su kertenkelesi denilen bir nev'î hayvandır. Cisminin iki tarafında su ifraz eden kesesi bulunan bu hayvan, kıvılcımlı kül üstünde yürüyeceği tarafları sulayarak geçtiğinden yanmazmış.

⁵ ONAY, A. Talat.. Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar (Ankara: Diyanet Yayınları, 1985), s.359.

Semender, ateşte gezen hayvandır. Koyun kadardır. Beyaz, zümrüd, sürh, yeşil, beneşî renkli tüyleri olup eğirip destmal yaparlar. Kirlenince ateşte yakarlar, beyazlanır.

Semender keler cinsinden bir kumluk hayvanıdır. Kaypak semender suda olur. Gayet soğuk bir hayvan olduğundan kudemadan biri, ateşe girse söndürür diye tezyif etmiş, halk ateşte gezer diye anlamış.⁶

Semenderin deniz atına benzeyen, kuyruklu bir su hayvanı veya bir kuş oldu yolunda söylentiler de vardır. Hindistan'da yaşayan Mecusi'lerin devamlı yanan ateşinden hasil olan bir böcek olduğu da rivayet edilir. Efsanevî bir hayvandır, gören çıkmamıştır.

Semender, Divân Şiiri'nde, ateşle olan ilgisi nedeniyle aşığa, aşığın gönlüne, kalemine, sevgilinin saçına veya kendisine, râkibe ve övülenin atına benzetilir.

Aşk ateşine düşen âşık, ateşin içinde yaşayan semendere dönmüştür;

Aferin itmez misin ol âşık kim her seher
Ateş-i aşka girüb kendin semender gösterür.

Muhibbî 100/6

Firâkun ayn-ı nâr anun içinde bir elif oldum
Ne farkum var benüm deryâ-yı ateşde semenderden

Zâtî 1171/3

Aşığın yandığı ateşe semender değil Cebrail bile dayanamaz.

Semenderi olamaz Cebra'il ol nârun
Gönül bir âteş-i âhen-güdâza yüz tutdı

Zâtî 1507/6

⁶ a.g.e. s.369.

Isınurdum yirüme nâr-ı firaka nisbet
Ben olaydum eger ateşde semender yirine
Bâkî 422/5

Tavus-ı semender-i nihâdam
Perverde-i şu'le-i câhimem
Fehim-i Kadîm Trc 1-12/6

Sevgilinin güzelliğinin alevi aşğın gönlünü Semender'e döndürür;

Can tecelli-i cemâlün şem'ine pervânedür
Gönlüm ateşgâh-ı 'ışkunda semender kendidür
'Amrî 38/1

Dil semenderdür yatur gül dâg u duzah gülsitan
Verd-i bağ-ı cennetün bülbülleri tâvûs olur
Fehim-i Kadîm 87/5

Ye's bir mihmân-ı gamdır hatırım kâşânesi
Dağ bir mûrg-ı semenderdir ten ateş-hânesi
Ş. Gâlib Trc 9-1/3

Semender, gönüldeki ateşi kanatlarıyla körükler;

Şu'le-i ışı heva-yı dildir efzûn eyleyen
Bâd-zen bâl-i semenderdir bu ateş-hâneye
Nedim 113/5

Şâirin kalemi, ateş dolu sözler yazdığı için semender gibidir;
Semender-veş kalem destinde ateş-hâr olur güyâ
Ki sûzişli beyanım dil-güdaz ü rikkat-efzâdır
Ref'i K10/55

Böylesi bir kalemden çıkan mektubu taşıyan güvercin de semendere benzer;

Bu şevk-nameyi yazıcak yana yazmışam

Olur kebab olursa semender kebûteri

Zâtî 1584/3

Sevgilinin, ateş saçan yanağı üzerindeki saçı semenderdir. Aynı zamanda giydiği elbiseler sevgiliyi semendere benzetmiştir. Güneş bundan rahatsız olur;

Ol ateşin kaba ile görseydi dil-beri

Hurşid ederdi da'vi-i mûrg-ı semenderi

Nedim Müfred

Övülenin atının üstünlüğü, ateşlere atılması semendere benzetilir;

Semender-veş semendün yanar od içre atar kendin

Su gibi akıdur pirar-ı na'li sindan

Bâkî K 5/17

3.12. SİNEK (Meges, Zübâb), SİVRİSİNEK (Peşşe)

Sineğin siyah rengi, kanatları, uçuşu, vızıltısı, şeker ve bal gibi tatlı nesnelere düşkünlüğü gibi özelliklerinden bahsedilir.

Bunun dışında sinek, özellikleri sebebiyle ayva tüyü, ben, duman ve gönül ile ilgili tasavvurlara konu olur.

Sinek zayıflığı, küçüklüğü ile aşkın benzetileni olarak ele alınır. Âşık bu yolla değersizliğini ortaya koymak ister;

Saz u fakrın başkadır pest ü bülend-i nâlesi

Vızlamak za'fiyla manend-i mekes şehnazdır

Ş. Gâlib 77/3

Bir mekesce kadrüm olsa han-ı vâslunda n'ola
Ben de halimce mahabbet evcinun şebâziyam

Hayretî 273/2

Pervâne idüp yaksa da şem'e beni bahtum
Hakiterümi zinet-i perr-i meges eyler

Fehim-i Kadîm .57/4

Sineğin tatlı nesnelere düşkünlüğünü bir gerçektir. Sevgilinin dudağının şekere benzemesi ve benlerinin dudak kenarında yer alması ile aşğın sineğe teşbihi arasında ilgi oluşturur.

Lebün Hayâlfine Rûhu'l-kudüs şaraba düşer
Meges-misâl ki hırs ile şehd-i nâba düşer

Fehim-i Kadîm 60/1

Egerçi ben leb-i dilberde hâl-i müyin-veş
Girifte-pa meges-i bend-i nûş ü bî-zûram

Fehim-i Kadîm K. 14/4

Sevgilinin benleri saçlarının ucunda yer aldığında tuzığa düşmüş sinek tasavvurunda yol açar;

Ey Nizâmî umma çin-i zülfiden halas
Kim görüpdür peşseyi kim çeng-i şahinden çıkar

K. Nizâmî 9/7

İy Muhibbî zülfi bendenden gören dil mürgini
Dir mekes gibi dolaşmış ana dâm-ı ankebut

Muhibbî 37/5

Âşıkların kendileri gibi gönülleri de sineğe teşbih edilir;

Dem-be-dem diller uçub varurlar la'lune
Nitekim câna mekesler can virür bâl üstüne

Zâfî 1307/3

Her yanadan ol leb-i şiirine diller cem olur
Nitekim üşer meges helvay-ı rengîn üstüne

K.Nîzami 97/6

Şâir ihtiyarlığındaki zayıf bedenini sineğe benzetir;

Fi'l-mesel bir hane-i zenbûra girsem rastdur
Pirlik cismis nahif itdü mekesden mûrdan

Nev'î 381/3

Şekerden ayrılan sineğin ön ayaklarını yalaması (veya başına sürmesi) başını döğmek diye ifade edilmiştir;

Han-ı vasl-ı yare irdüm kıymetini bilmedüm
Döğerem şimdi mekes gibi elümle başumı

Zâfî 1522/2

Sevgilinin ayva tüyelerinin ve benlerinin tasavvurunda, sineğin şekli ve siyah renkli, ince kanatlarının önemli olduğu görülür. Bu tasavvurlarda sinek kanadının çıkardığı ses ile âşığa mutluluk veren nağme arasında ilgi kurulur;

Terâne eyle hat u hâli vasfin ey mutrib
Ki ehl-i işka safâdur sadâ-yı perr-i mekes

Nev'î 196/3

Sevgilinin saçları ve beni arasındaki ilgi, saçların yılana, benlerin sineğe benzetilmesi, benlerin saçların ucunda yer alması ve saçların güzel kokusu ile sinekleri benlerin üzerine çekmesi gibi tasavvurlar işlenir;

Şekerun ağzına sinekler üşürdi dehenün
Müşki ayaklara saldı ser-i zülf-i siyehün

K. Nizâmî 62/4

Bir meges tab'ına bak bal neden zehr neden
Yine bir yerde aceb gene nedir mâr nedir

Nesîmî 102/16

Neden ta böyle dil-keştir o giysû bilmezem yoksa
Meges-ranlık mı eyler bezmi-i sadr-ı kâm-rân üzre

Nedim KV/16

Han-ı hüsnün kim mekesrânıydı zülf
Kıldı hat mûr ayağında pâymâl

'Amrî 67/3

Sevgilinin yanağında ve dudağının kenarında yer alan benler, ve ayva tüyleri sineğe teşbih edilir. Sevgilinin dudağının tatlıya benzerliği burada rol oynar;

İzârunda şehâ hâl-i siyâhun
Şeker üstine konmuş bir megesdür

Bâkî 179/04

Her nokta meges -misâl pervâza gelüp
Manend-i mürçe olur had-beyân hat

Fehim-i Kadîm Rubai 25/2

Hal kim konmuş durur la'l-i leb-i cânânuma
Bir mekkesdür kim benüm kasd eylemişdür cânıma

Vasfî 70/1

Sinek vızaldamasıyla uyku kaçırıp huzura bozmasıyla aşığın, sevgilinin benlerine düşkünlüğü arasında ilgi kurulur;

Bu mûrg-ı nazar benlerini görmez olaldan
Uyhu mı gelür gözlerime gam mekesinden

Zâfî 1115/4

Uyutmaz benlerün fikri beni kim
Meges çağ olsa gelmez göze uyhu

K.Nizâmî 91/3

Mekesler üşdi sanma dîdesine sen bu bimârun
Gözümde uçar ey dil arzu-yi hâlidur yârun

Zâfî 741/1

Sinek, sevgilinin beninin kıymetini bilmeyen rakip için değersiz bir yiyecektir;

Senün hal-i lebün öpmek kara taglarca ni'metdür
Râkibe it sinek kapmışca gelmez ey sanem hak bu

Zâfî 1228/2

Bunların dışında, çirkefe, pisliğe, çöplüğe konması nedeniyle sinek aç gözlülüğün, bayalığın, talihsizliğin benzetilenidir;

Perva yimez avamun Handânî ta'nesinden
Niçün ki olmaz incâs deryâsunı megesden

Handânî 65/7

Dâne-i dünyaya kapdurdı o kim dil mûrgını
Bir sinekdür sanasın kim batdı bal tasına

Handânî 1/8

Beste-i kayd-ı helâk âhir olur ehl-i tama'
Bak esir-i dâm-ı tar-ı ankebut olmuş meges

Refî 108/5

Gel hümâ gibi geçin bir üstühan-ı huşg ile
Her hasisun hanına düşme mekes-vâr ey gönül

Hayretî 247/4

Dayim feza-yı kudsde şeh-bâz sanduğum
Bed tali'ümde cıfeye konmuş zübâb olur

Zâtî 289/2

Nice şehbâz-ı irfânam diyenler
Yanında peşşedir ukkâb-ı ışkun

Hayretî 189/3

Mar-ı tehdid-i azab-ı gazâbin mûr kılar
Peşseyi terbiyen i'zz ile Anka eyler

Fuzûlî K 42/40

3.13. SÜMÜKLÜ BÖCEK- TIRTIL

Tırtıl yeşil otları kemirerek delerek yemesi sümüklü böcek de gezindiği yerde pırlıtlı iz bırakmasıyla Taşlıcalı Yahyâ'nın şu beyitlerinde ele alınmıştır;

Yırtıkları sümüklü böcek cilvegâhidur
Ya âsumândaki görinen râh-ı kehkeşân

T. Yahyâ K. 27/24

Ya tırtıl otlamış çemene benzer ol pelaş
Ya bir beriyedür ana uğradı kârvân

T. Yahyâ K.27/25

3.14. TİMSAH (Neheng)

Bataklık sularda, nehirlerde ve denizlerde yaşayan, büyük ve kuvvetli çenesi, keskin dişleri olan vahşi bir hayvandır. Uzun kuyruğu, kısa bacakları üzerinde sürünür gibi yürür. Suda ve karada yaşar.

“Timsah, vahşiliği sebebiyle derd ve bela olarak tasvvur edilir. Beyitte, timsahın yaşadığı yer olarak Nil Nehri zikredilir ve aşığın sel gibi akan gözyaşları arasında ilgi kurulur. Âşık ise derd ve belâ timsahının avladığı avdır;

Gam ile Nil yaşum sine nil-reng oldu

Neheng-i derd ü belâ eyledi şikâr beni

Nev’î 518/4”⁷

“Şeklinden dolayı sevgilinin saçıyla benzerlik kurulur. “Tasavvufî olarak, âşık aşk denizinde bir timsah şeklinde ifade edilir. “Neheng-i nûr-sîmâ” ay güneştir. Akıl, timsaha benzetilerek, onun aşk denizinin derinliğini ve genişliğini idrak edemeceyeği söylenmektedir.”⁸

Vücudunun uzunluğu, insanları öldürmesi ve dişlerinin keskinliği ile övülenin kılıcının müşebbehünbihidir;

Aferin seyf-i yedullah kim neheng-i tigüne

Eyledün girdâb-ı bahr-ı hûn-ı 'adadan kırab

Fehim-i Kadîm K 5/44

⁷ SEFERCİOĞLU, M. Nejat.. Nev’î Divânının Tahlili (Ankara: Gaye Matbaası, 1990), s.396.

⁸ KURNAZ, Cemal.. Hayâlî Bey Divânı Tahlili (Ankara: Semih Ofset, 1987), s.517.

3.15. YILAN (Mâr, Su'ban, Ef'i, Ejder, Ejderhâ, Hayye, Su'han)

“Yılan, rengi, uzunluğu, kıvrım kıvrım, sarmaş-dolaş şekli, bâzan güneşe karşı yatması, zehiri, zehire karşı tiryâk kullanılması, yuvası, serçe gibi kuşları yemesi gibi hususlar dolasıyla söz konusu edilir.,”⁹

Yılan, şekli ve renk benzerliği nedeniyle sevgilinin saçlarının benzetilenidir. Sevgilinin saçları, âşığın gönlünü alır, boynuna dolanır. Söz konusu olan kıvrımlı ve uzun saçtır. Aşığın kuşa benzeyen gönlü bu saçlara dolanır. Sevgilinin saçlarına dokunmak, yılanla oynamak kadar tehlikeli bir iştir;

Zülf-i nigâra ey gönül el sunma gel sakın

Kanuña susaduñ ise var oyna mâr ile

Vasfî 87/4

Ukdesinde zülfünüñ ol hâle kılunlar nazar

Görmeyenler mühre-i mârı dehân-ı mârda

K. Nizâmî 101/4

Ruh-ı zibâsı bir genc-i güşâde

Kemend-i zülfî mâr-ı ser-şikeste

Bâkî 473/3

Hâm-ı mûu diyüp ögdünüñ mâr olur

Solar boynuña sin içinde kemend

‘Amrî T.M.2/5/4

Arızuñ üzre ham-ı zülfün anup dün tâ seher

Dolandurdum her taraf odlara düşmüş mâr ter

Fuzûlî 161/4

⁹ a.g.e. s.517.

Tolandı gerdinine hâle gibi mâr-ı semûm
Rızâ-yı Hak ne ise râzı oldu ol merhûm

T. Yahyâ Trc. B. 8/3/4

Didüm nedür bu zülfünün ucındaki 'arak
Hışım ile bakdı yüzüme didi yılan südi

Zâtî 1689/3

İki çeşmin iki ayyâre benzer
İki zülfün de iki mâre benzer

Muhibbî 76/1

Bir efsaneye göre hazineler, efsun yapılarak yılanlara bekletilir. “Yılan gence erse onu terketmez” şeklinde bir atasözü vardır. Sevgilinin güzellik unsurları hazine olarak düşünüldüğünden, saçların da bunları bekleyen yılanlara teşbih edilmesi yaygındır;

Var mı bir simin-beden yanınca ayyâr olmaya
Kanı bir gencine anunla bile mâr olmaya

Zâtî 1399/1

Genc-i hüsne sunma el gel eyle çeşmünden hazer
Pîç pîç olmuş yatur sanma ki ol su'ban uyur

Muhibbî 114/4

Bî-pîç ü tab- gâm olamaz tab-ı pür-hüner
Ef'î olur mu hiç der-i gencineden cüdâ

Ş. Gâlib 8/5

Halka-i zülfün ki ruhsarunda ser-gerdân yatur
Yastanup genc üstine bin başlu bir su'ban yatur

Ahmed Paşa 52/1

Sevgilinin saçları yılanı benzetilirken, dudaklarının balı, şerbeti de panzehir olan tiryâka teşbih edilir. Tiryâk yine yilandan elde edilir. Tiryâk satıcıları bunu bir hokkaya koyarak, boyunlarına da yılanları dolayarak satarlar. Âşık, sevgilinin dudağındaki panzehire ulaşmak için zehirlenmeye razı olur;

Mârdur zülfi dilâ kasd itse her dem cânuna
Gâm değül tiryâkidür la'l-i lebinden yana kaç
Muhibbî 58/5

Zülfüñün tâbını men' itdügi âb-ı dehenûñ
Bu ki bi-tâkat u zâr ef'iyi tiryâk eyler
K. Nizâmî 22/4

İstesem lal-i lebi tiryâkını ayb eylemem
Gün mü var zehrin bana içürmiye ol zülfi mâr
Muhibbî 136/2

Aşık, bu yılanı benzeyen saçlardan çok eziyet çeker;
Mesken etmiş yâr mâr-ı zülfü çeşmüm rahnesin
Pend vermem kim anı andan çıkarmaz miñ füsün
Fuzûlî 229/4

Mâr-veş dolaşdı boynuma senün kâküllerin
Kurtulmaz cân ü dil bağlandı zülfün târ târ
Muhibbî 128/3

Zâtîya dil bağlanmış benzer ki yârun zülfine
Mâr-ı cismin ser-be-ser zeyn eylemişdür dâg ile
Zâtî 1291/5

Dil dutar mâr-ı ser-i zülfünü vehm eylemeyüp

Bilmezem kim ana ta'lim-i efsûn etdün

Fuzûlî 167/5

Yılan, sevgili ilişkisinde yara, kemer ve ok tasavvurları da yer alır;

İşitdi anı yılanlar kuşandı gencine

Bilün çü kocmaga zer itdi der-miyân kemerüñ

Zâfî 794/3

Sögdi çekerken oklarını sinede bilür

Tatlu söz ile çıkdugın inden yılan dahi

Zâfî 1774/4

Yanında agzunun ol yara mâr-ı genci pinhândur

Nıgeh-bân olmuş ejderdür yahod möhr-i Süleymâna

Zâfî 1319/6

Yılan, Süleymân Peygamber, Adem Peygamber kıssalarındaki rolü, Dahhâk ilgisi ile anılır. Dahhâk'ın yılanlarının, insanların beynini yemesi olayından hareketle nefis, yılanı teşbih edilir;

Bir iki mısra' ile magzının yerler nâsuñ

Dûş-ı Dahhâk'daki ol iki mârân-şekil

Hayâlî K. 28/8/26

Nefsi ef'îsine zâhir olana

Pend-i besdir hikâyet-i Dahhâk

Hayâlî 253/32/2

Yılanın en büyük düşmanı karıncadır. Bu yüzden yılanın karınca yuvasında bulunması şaşırtıcıdır. Sevgilinin ayva tüyelerinin karıncayla ilişkisi ile saçlarının yılan benzetilmesi bu açıdan ele alınır;

Kör olub hatt-i zümür-rüd-fâm ile çün çeşm-i mâr
Olmasun dûcâr hergiz dîde-i kem çeşmüne
Raf'î 227/4

Arızunda zâhir oldu zülf ü hat ey gülizâr
Gülşen içinde bulunsa tan' mı didem mûr u mâr
Muhîbbî 182/1

“Ef’î, engerek yılanıdır. Yılan gibi ele alınan ejderha ise, masallardan intikal etmiştir. Yedi başlı ejdarha ile yedi gök kastedilir. Övülenin topu “top-ı ejder-ser” diye vasıflandırılır. Ejderhanın Kâbe’yi tavaf ettiğine dâir bir inanış de vardır.,¹⁰ Musa Peygambberin asasının da büyü ile yılan benzediği ifade edilir.

Sensin kılan merâhir-i ümmid-i bim edip
Musa'nın ilim genci âsâsının ejdehâ
Fuzûlî 2/3

Gel ey sûfî vü terk eyle bu sihri
Ki Musanın âsâsı mâra benzer
Nesîmî 76/11

Görün ki ‘ar’ar-ı mînû ‘asâ-yı Mûsâ-veş
‘Aduya karşı yılan dillü nîzedür şeklâ
T. Yahyâ K. 12/8

Yine firavn-ı şitâ ceşşine Musa manend
Eyledi elde âsâsını bir ejder sünbül
Bâkî K. 25/12

¹⁰ KURNAZ, Cemal.. Hayâlî Bey Divânı Tahlili (Ankara: Semih Ofset, 1987), s.517.

Yılanın deri değiştirmesi “posttan çıkmak”, uzanıp atılarak sokması “sünmek, sunmak” ve “itâle” sözleriyle ifade edilir. Rengin siyah olduğu, doğruluğuna rağmen eğrile büğrüle gittiği belirtilir;

Mümkin midür ki genc-i cemâl-i yâr
Zülf-i siyâhı her yana bin başlı mâr olur
Muhibbî 110/3

Nücûm-ı çarh gibi cümle eşhelü'l-'ayneyn
Yilisi mâr-ı siyah id gerdeni ejder
T. Yahyâ Trc. B.6/8/4

Yüri 'âlemde istersen eger emn-ü-emân toğrı
Helâk itmezdi kimse yürüyeydi ger yılan toğrı
Zâfî 1794/1

Soktuğu insanı öldürmesi, soğuk kanlı olması, yerde sürünmesi nedeniyle aşağılanır. Bu nedenle düşman, râkib, kötü insanlar benzetilenidir;

Darb-ı sengün zer-i rüyumda zümürrüd koyalı
Kalmadı mâr râkibün görecek gözi beni
Zâfî 1506/4

Agu dilli 'adûlar dostun yanında çok âşık
Hazer kılmak gerek gencine-i pür-mâr sevmekden
Zâfî 1197/3

Mâr-hilkatken firançe Leşkeri mûra dönüb
Zîr-i pâda hâk-sâr itdi o kavmi gâziyân
Refî K. 15/43

Ey mâr-ı ‘adû körlügüne var zümürürd
Ol berr-i şûh urduğı taşun beresinde

Zâfî 1459/5

Hazer iderdi meger so’uguñ ef’isinden
Ki zebercedden ider bâliş ü bister nergis

K. Nizâmî K. 5/69

Hışm ile kalbündeki efkâr-i fâsiddür senüñ
Nevmüñ ü sineñ içinde görinen mâr ile mûr

Handânî 28/5

Ugratma bezme zâhidi kim sıklet itmesün
Bir har-mizâc çiftelidir mâr-süvânlıdır

Ref’î 77/10

“Yılan yürürken ayağını kim görürse ölünce cennete gideceğine, sağlığında bey olacağına dair bir itikat vardır. Halbukî yılanın ayağı yoktur. Sürüngenler nevindendir.,,

Hat-ı siyeh zîr-ı hâm- turrâdan

Şimdi görünmez nite kim pây-ı mâr

Sabrî-i Şâkir”¹¹

Yılan sütü çok sever. Sevgilinin kemeri, göbek çukurundan süt içmeğe yeltenen yılana benzer;

“Kadeh-i şîr-i nâfina teşne

Serfür bürde mârdır kemerin

Eşref Paşa”¹²

¹¹ ONAY, A. Talat.. Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar (Ankara: Diyanet Yayınları, 1985), s.436.

¹² a.g.e. s.437

Dîn, hazine ilişkisinde yılan kılıca benzer;

Üstine dîn düşmanı kâfirlenür odlar saçar

Sanki dîn gencinesi hıfzına ejderdir kılıç

Hayretî K. 11/6/33

Yılan, toprak altında yaşar;

Gider müziliği âhir yirüñ sürâh-ı kabrûñ-dür

Gerekse mîr-i mîrân ol gerekse şâh-ı mârân ol

T. Yahyâ 245/4

Şâirin şiirleri, büyücü yaradılışından doğmuş, baştan çıkarıcı yilandır;

Mârdur sahhâr tab'umdan togar dâ'im benüm

Ademüñ 'aklın ugurlar Zâtî'ya 'ayyâr-ı şî'r

Zâtî 346/7

Yılan çeşitli atasözleri ve deyimlere de konu olmuştur;

La'lin şarâbın içmege zülfüñ ne men' ider

Kim su içerken âdemi urmaz yılan dahi

K. Nizâmî 109/6

Sarılsa zülfe nola dil düşünce bahr-ı gama

Garik olan suya nâ-çâr efendi mâri tutar

Ref'î 92/8

SONUÇ

Dîvân Şiirinde hayvan motiflerini tesbit etmek amacıyla başladığımız bu çalışma için kaynaklar belirlerken belirli bir yüzyıl ya da şâir üzerinde durmak yerine, çeşitli yüzyıllardan, farklı vasıflardaki şâirleri seçmek uygun görülmüştür. Hayvanları esas alarak yapılacak bir çalışmanın, Dîvân şâirlerinin tabiat unsurlarına bakışlarındaki ortak tavrın belirlenmesinde daha doğru sonuçlar vereceği düşünülmüştür.

Dîvân şâirleri kimi hayvanlar üzerinde özellikle durmuşlar ve metinlerde daha sık adından söz etmişlerdir. Bu hayvanlar; Ahû, Arslan, At, Bülbül, Hûmâ, Karga, Karınca, Köpek, Kuş, Pervâne, Sinek, Şahin, Tavûs, Tûtî, Yılandır. İncelediğimiz şâirlerin hemen hepsinde bu hayvan adlarına rastlanmıştır. 15 Dîvân üzerinde yapılan tarama çalışmasında toplam 150'den fazla hayvan adına 3300 ayrı yerde tesâdüf edilmiş ve fişlenmiştir. Yukarıda sözü edilen hayvanların bu genel toplam içindeki yüzdeleri tablo I'de gösterilmiştir.

Dîvânları incelenen şâirlerin hangi hayvanların adlarını kaç kere kullandığı tablo II'de, şâirlerin söz ettiği hayvan türü sayısı ile, hayvan adlarını kaç kere kullandığı tablo III'de gösterilmiştir.

Dîvân şâirlerinin, hayvan adlarını daha çok sevgili, övülen, rakîb ve kendisiyle ilgili tasavvurlar içinde kullandığı, kimi beyitlerde de öğüt vermek amacıyla, çeşitli niteliklerinden dolayı doğrudan adı geçen hayvanı zikrettiği belirlenmiştir.

Hayvanlar, fiziksel nitelikleri (renkleri, yapıları, organlar vs.), hareketleri (yürüyüşleri, uçuşları vs.), üremeleri, beslenmeleri, sesleri, yaşadıkları yerler ve yuvaları ve diğer özellikleriyle, sözü edilen tiplerle ilgili olarak, teşbih, teşhis, tezat, telmih gibi söz sanatları içinde anılmışlardır.

Dîvân şâirlerinin, hayvan türlerinin özelliklerini son derece yakından bilmelerinin yanısıra bunları çok orijinal tasavvurlar içinde kullanmış olmaları dikkati çekmektedir. Ayrıca, halk kültürünün ve felsefesinin özlü ifadeleri olan deyim ve ata sözlerinde adı geçen hayvanların, şiiirlere bu özlü söyleyişler içinde aktarılması, Dîvân şâirlerinin toplumsal kültürden uzak olmadığını da göstermiştir.

TABLO I

Şairler	Nesimî	K. Nizâmî	Amrî	Bâkî	Hayretî	Fuzûlî	Zaîrî	Refîî	Handânî	Vasfî	Yahya Bey	Fehim-i Kadim	İsmetî	Şeyh Galip	Nedim	TOPLAM	3300 %
Hayvanlar																	
Ahû	4	8	3	20	2	6	20	48	-	5	5	6	-	12	14	153	4.63 (7)
Arslan	5	1	1	12	5	2	7	9	1	1	5	9	-	3	11	69	2.09 (11)
At	6	5	1	32	14	2	25	5	-	3	6	12	3	6	18	138	4.18 (8)
Bülbül	36	22	57	97	194	27	123	29	6	58	40	68	27	65	56	815	24.69 (1)
Hüma	7	2	2	16	15	3	41	8	3	-	12	15	-	37	39	200	6.06 (4)
Karga	4	2	1	2	14	2	9	3	4	-	5	6	1	-	-	53	1.60 (13)
Karınca	2	4	1	8	8	3	13	2	1	1	10	5	-	6	5	69	2.09 (11)
Köpek	3	18	2	9	19	11	61	7	3	3	22	2	1	3	6	170	5.15 (6)
Kuş	12	9	5	49	36	20	62	31	11	6	42	33	10	51	7	375	11.36 (2)
Pervâne	31	6	6	15	33	15	33	13	3	2	9	47	6	57	7	286	8.66 (3)
Sinek	2	8	1	2	3	-	13	2	2	1	2	8	-	4	1	49	1.48 (14)
Şahin	2	2	4	21	14	1	29	25	3	1	34	6	17	20	8	187	5.66 (5)
Tavûs	1	8	2	15	1	1	7	2	4	-	1	5	-	7	7	59	1.78 (12)
Tûtî	11	4	6	16	6	4	23	5	1	4	6	13	-	7	3	109	3.30 (9)
Yılan	6	7	1	1	5	6	24	6	1	3	7	-	-	3	2	72	2.18 (10)

TABLO II

Şairler Hayvanlar	Nesîmî	K. Nizâmî	Amrî	Bâkî	Hayretî	Fuzûlî	Zâtî	Ref'î	Handânî	Vasfî	Yahya Bey	Fehim-i Kadîm	İsmetî	Şeyh Galîp	Nedîm
Ağaçkakan											1				
Ahû	4	8	3	20	1	6	20	38		5	5	6		12	14
Akbaba	1		1		1	1									
Akrep	3	1				1	3	1						2	
Arı						1	1					2			
Arslan	6	1	1	12	5		7	9		1	5	6		3	11
At	6	3	1	42	14	2	25	5	1	3	63	11	3	6	19
Balık	1	3	1		1		2					3		2	
Baykuş						1		1			1	6			1
Boğa				3			1								
Bozyöri							1								
Bukalemun														2	
Buzağı			1												
Bülbül	36	22	57	97	104	27	123	29	6	58	40	68	27	65	56
Çaylak															1
Çekirge				2											
Dana			1												
Deve				1		2	2	2			6	7			
Doğan							2	1		1	4				
Domuz		2					11								
Dürrâc															
Eşek	1	4	1	1			8	1				5			
Fâre							1								
Fil				1			1	1			3				1

TABLO II (Devamı)

Sâirler	Nesimî	K.Nizâmî	Amrî	Bâkî	Hayretî	Puzûlî	Zârî	Ref'î	Handânî	Vasfî	Yahya Bey	Fehim-i Kadîm	İsmetî	Şeyh Gâlip	Nedim
Geyik			1	1	1						1				
Güvercin	2	1	1	4	5		18				3	2	1	7	2
Hayvan					1	1		1	3		3	2			
Horoz							5					1			
Hüdhüd	1	1					2							3	2
Hümâ	7	2	2	16	15	3	41	8	3		12	15		37	9
Kakum														1	1
Kaplan			1	2			1				1				
Karga	4	2	1	2	14	2	9	3	4		5	6	1		
Karınca	2	4	1	8	8	3	13	2	1	1	10	5		6	5
Katır											1				
Kaz														1	
Keçi												1			
Keklik	1		1	2	1		10	1				3		1	2
Koç					1		2				1			1	
Koyun			1				18				2				3
Köpek	3	18	2	9	19	11	61	7	3	3	22	2	1		
Kumru	3							1						1	5
Kurt			1				2				3	1			
Kuş	12	9	5	49	36	20	62	31	11	6	42	33	10	51	7
Kuzgun					1		1				1				
Kuzu			2	2	1		12	3			2			1	1
Leylek							1								
Mayınun								1			1				1
Örümcek		1					1	2	1		3	1		1	
Papağan								1			2				

TABLO II (Devamı)

Sâirler Hayvanlar	Nesîmî	K.Nizâmî	Amrî	Bâkî	Hayretî	Fuzûlî	Zâfî	Ref'î	Handânî	Vasfî	Yahya Bey	Fehim-i Kadîm	İsmetî	Şeyh Gâlip	Nedim
Pervâne	31	6	6	15	33	15	33	13	3	2	9	47	6	57	7
Sa've												1			
Samur				1											5
Semender			1	2			3	1				4			2
Serçe							1	1			1	1	1	9	
Sığır			1				1								
Simurg	2			1			8							1	
Sincap			1	2		1	1							2	
Sinek	2	8	1	2	3		13	2	2	1	2	8		4	1
Sülün	1			3								2	1	3	2
Sümüklü Böc.											1				
Şahin	2	2	4	21	14	1	29	25	3	1	34	6	17	20	8
Tavşan			1					2			1				
Tavus	1	8	2	15	1	1	7	2	4		1	5		7	7
Tırtıl											1				
Tilki	2		1		3										1
Timsah												1			
Turna											1				
Tütî	11	4	6	16	6	4	23	5	1	4	6	13		7	3
Üveyik												1			
Yarasa		1		1	1	1						2			
Yılan	6	7	1	1	5	6	24	6	1	3	7			3	2

TABLO III

Yüzyılı	Şâirin Adı	Eserde Adı Geçen Hayvan Türü Sayısı	Eserde Geçen Hayvan Adı Sayısı
XIV.	Nesîmî	39	154
XV.	K.Nizâmî	43	125
	Amrî	35	111
XVI.	Bâkî	51	347
	Hayretî	40	298
	Fuzûlî	33	116
	Zâtî	78	616
	Ref'î	45	213
	Handânî	20	42
	Vasfî	18	89
	Yahya Bey	64	310
XVII.	Fehim-i Kadîm	56	306
	İsmetî	17	58
XVIII.	Şeyh Gâlip	39	315
	Nedim	45	181

KAYNAKÇA

- AK , Coşkun .. Muhibbî Dîvânı , Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987.
- AKALIN, L. Sâmî.. Türk Folklorunda Kuşlar Ankara: Esrâ Matbaası, 1993.
- AKYÜZ, Kenan , Süheyl Beken, Sedit Yüksel, Müjgân Cunbur..Fuzûlî Dîvânı Ankara :Akçağ Yayınları, 1990.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet..Amrî Dîvânı İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1979.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, M. Ali Tanyeri..Hayretî Dîvânı İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları,1981.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet..Necâtî Bey Dîvânının Tahlîli, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet..Vasfî Dîvânı İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1980.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet..Yahyâ Bey Dîvânı İstanbul : İ. Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1977.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, M. Ali Tanyeri..Zâfî Dîvânı III İstanbul : İ. Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1987.
- GÖLPINARLI, Abdalbâkî.. Nedim Dîvânı İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevleri, 1972.
- İPEKTEN, Halûk..İsmefî Dîvânı Ankara: Baylan Matbaası, 1974.
- İPEKTEN, Halûk..Nâilî-i Kadîm Dîvânı İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- KURNAZ, Cemal..Hayâlî Bey Dîvânı Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

KÜÇÜK, Selehaddin.. Bâkî Divânı Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.

OKÇU, Naci.. Şeyh Gâlib I, II Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

ONAY, A. Talat.. Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985.

PALA, İskender.. Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü Ankara: Akçağ Yayınları, 1989.

SEFERCİOĞLU, M. Nejat.. Nev'î Divânının Tahlili Ankara: Gaye Matbaası, 1990.

SÜMBÜLZADE Vehbi.. Nuhbe-i Vehbî Matbu Nüsha İstanbul: H. 1251

SÜMBÜLZADE Vehbi.. Tuhfe-i Vehbî Matbu Nüsha İstanbul: H. 1281

TARLAN, A. Nihat.. Zâti Divânı I İstanbul: İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1967.

TARLAN, A. Nihat.. Zâti Divânı II İstanbul: İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1970.

TOLASA, Harun.. Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası Ankara: Sevinç Matbaası, 1973.

TULUM, Mertol, M. Ali Tanyeri.. Nev'î Divân İstanbul: İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Yayınları, 1977.

UZGÖR, Tahir.. Fehim-i Kadîm Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1991.

Dergiler :

Çetin, İsmet.. “Gök-Türk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar” Türk Folklorü Araştırmaları, 1986/1 (1986), s. 123-141.

Yayınlanmamış Tezler:

AKKAYA, Mehmet.. “Şemsî Paşa Dîvânı Tahlîli”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.

AYDEMİR, İbrahim Ahmet.. “Ref’î Amidî Dîvânı”, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

DALBUDAK, Funda.. “Handânî Dîvânı”, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

ERTAN, M. Emin.. “Fuzûlî Dîvânında Hayvanlar”, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.